jaargang 21 - no. 2
februari 1966

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan (secretaris), Ger Harmsen, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.
Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud en voorzien van retourporto.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 19,50 per jaar (*f* 10,– per half jaar). Voor België Bfr. 295 per jaar. Andere landen *f* 25,–. **Studenten-abonnement resp. *f* 15,– en Bfr. 237,50.** Betaling van abonnementen, die niet door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Gerard J. M. van het Reve

ROMANTIEK DER RODE REVOLUTIE

1. Hoe ik journalist werd.

In maart 1918 kon ik afzwaaien en, na bijna zes jaar soldaat te zijn geweest, eindelijk weer mensenkleren dragen. Ik voelde mij bevrijd. Maar mijn kop was zó vol van de romantiek der rode revolutie, dat ik me zelfs geen tijd kon gunnen om van mijn herkregen vrijheid te genieten. Ik bracht mijn vrouw met haar koffers voorlopig onderdak bij haar ouders in Almelo en haastte mij naar Amsterdam om me daar op soldaten-manier bij *De Tribune* present te melden.

Ik was maar matig tevreden met de *Soldaten-Tribune*. Kitsz en De Visser schreven het blaadje nagenoeg vol en hun bijdragen leken mij voor soldaten weinig geschikt. Ik vond dat het héél anders kon en daarom wilde ik er zelf bij zijn, zelf meebeslissen wat er wel en wat er niet in moest. Ik wilde beschrijvingen van verbroederingsscènes aan de Duits-Russische fronten, van het massaal deserteren, kortom sprekende voorbeelden van de 'demoralisatie' van de soldaten in de loopgraven. Voorts diende de betekenis van de Russische voorstellen: onmiddellijke vrede zonder annexatie en zonder schadeloosstellingen, duidelijk uiteen te worden gezet. Daarbij moest onze eigen leus van demobilisatie zich dan aansluiten. Verder dacht ik me taferelen te beschrijven van de zich voltrekkende boerenrevolutie in Rusland, waarbij de grond der landheren, paarden, vee, landbouwwerktuigen, allerlei opgestapelde voorraden, dus alle bezit der vroegere heersers, werd verdeeld. Zo kon men aantonen hoe de gevechtskracht ook van de Duitse legers zou worden gebroken, vooral als, wat te verwachten was, de Duitse legeraanvoerders zouden trachten, in bondgenootschap met de resten van de tsaristische heerschappij, de oude feodale toestanden te herstellen. Dat zou stellig

niet gelukken. Ik was er zeker van dat de boeren hun pas verkregen land met ongekende hardnekkigheid zouden verdedigen. Landsverdediging dus in een geheel nieuwe zin! De soldaten overal aan de fronten wilden naar huis, het voorjaar kwam, de grond moest bewerkt worden. Aan de zinloze moordpartij moest een eind gemaakt worden. Zó, dacht ik mij, zou een soldatenkrant moeten spreken!

Aan de andere kant: ik was nu geen soldaat meer. En eigenlijk was ik al bijna een jaar lang van de troep geïsoleerd geweest. Zou men mij dan nog wel de aangewezen man vinden om de propaganda in het leger te organiseren?

Maar waar maakte ik me druk over? Anderen moesten maar over mij en over mijn taak beslissen. Ik stelde me ter beschikking. Daarvoor ging ik nu naar Amsterdam.

Toen ik op die maandagmorgen op het redactiebureau kwam, trof ik daar maar één man aan, bezig met het corrigeren van drukproeven. Hij keek even op toen ik groette, knikte niet onvriendelijk en zei:

'Een ogenblikje!'

Op een grote tafel op schragen lagen stapels kranten, sommige nog netjes gevouwen, maar voor de rest schenen ze driftig opengeslagen te zijn en daarna onverschillig neergesmeten. Ze leken me wel de oogst van weken. Op een schoorsteenmantel stond een telefoontoestel waar ik schichtig naar keek: ik had in mijn hele leven misschien nog niet vaker dan een keer of drie getelefoneerd! Het was er wel goed licht op dat redactiebureau, je kon uitzien op de Amstel en op een brug. Ik wist toen nog niet dat het de Magere Brug was.

De man, intussen met zijn correctie gereed gekomen, pakte zijn drukproeven bij elkaar, ging er mee naar een soort smalle kast, trok aan een in die kast hangend touw en haalde er een glimmend voorwerp mee op. Het was een doodgewoon conservenblik, waarin hij de proeven deponeerde, hij liet het hele geval weer omlaag zakken en riep daarbij iets onverstaanbaars naar beneden.

'Dit is onze lift', zei hij tegen me.

'Aha!' knikte ik. De man keek me door zijn dikke brilleglazen onderzoekend aan. Slecht van gezicht moest ik wel concluderen.

'Mij is gezegd naar Nutters te vragen', deelde ik mee, toen ik mij had bekend gemaakt.

'Dat ben ik', was het antwoord en we drukten elkaar de hand. Wytse Nutters was de eerste figuur, die ik hier op mijn naar de journalistiek leidende pad ontmoette. Ik had het niet beter kunnen treffen. Toen ik hem vertelde wat mijn bedoelingen waren informeerde hij:

'Dus je wou hier komen werken?'

'Als jullie me kunnen gebruiken!'

Nutters lachte. Gebruiken kon men mij stellig wel, beweerde hij, zijn schouders hoog optrekkend. Ik begreep dit gebaar onmiddellijk: er was geen geld. Maar, na enig nadenken: hij wilde er met Ceton over spreken.

Jan Ceton, dat wist ik natuurlijk, was de partij-secretaris. Doch ik wist nog niet wat voor soort mens hij was. Om hem, zou ik later beseffen, draaide hier de hele wankele bedoening. Men zei van hem, zeer tekenend, dat hij 'in zijn vrije tijd schoolmeester' was. En een buitengewoon goeie, werd er steeds waarderend bij gezegd. 's Morgens vóór schooltijd was hij hier al op zijn kantoor, regelde en controleerde de hele gang van zaken, waarna hij kalm, een sigaar rokend, naar school wandelde. Daar holden de kinderen hem al tegemoet, ze hingen aan hem als klitten. Tussen de middag kwam meester Ceton weer op het kantoor terug, at er zijn boterham en deelde zijn orders uit. En vrijwel elke avond kwam hij hier op zijn post terug.

Ik maakte wat ruimte in de krantenhoop en ging zitten lezen. Nutters was naar beneden gegaan. Om de krant 'op te maken', maar dat wist ik toen nog niet. Ik wachtte in toenemende spanning. Na een tijdje kwam Nutters weer boven; tegen een uur of elf draaide beneden de rotatiemachine en kwam de post-editie van de pers. Een paar exemplaren werden op de redactie gebracht. Nutters en ik bekeken de pas uitgekomen krant met alle aandacht en ik had het gevoel er al helemaal bij te horen.

Nutters had werk genoeg, ik stoorde hem dus niet en het moet wel bij twaalven zijn geweest toen hij eindelijk tegen me zei:

'Ik ga nu even met Ceton praten.'

Inplaats van Nutters kwam na een korte eeuwigheid Ceton zélf naar boven. Ik was opgestaan en we stonden een

poos zwijgend tegenover elkaar. Ceton was een lange man, hij had een rood-achtige baard en snor en een goedig maar eigenlijk — als je hem voor de eerste keer zag — lelijk gezicht. Hij gaf me geen hand, stelde zich ook niet voor, maar keek me met zijn spottend lachende ogen als in de grootste verbazing aan. Ik was weer een schooljongen en besefte dat Ceton volkomen begreep wat ik wilde en dat er dus tussen ons nauwelijks woorden nodig waren. Toen hij eindelijk zijn mond opendeed, leek het wel alsof hij meer tot zichzelf sprak dan tegen mij:

'' 't Is te proberen', zei hij mij toeknikkend alsof hij zo juist tot een besluit was gekomen. Ik wachtte geduldig genoeg tot hij dit dan wel zou onthullen, maar net toen hij hiertoe scheen te willen overgaan, kwam Nutters weer binnen, waarop Ceton, alsof hij hierop had gewacht, zijn horloge voor de dag haalde en kalm meedeelde, dat hij nu moest gaan. Hij knikte me nog even toe, wel vertrouwelijk, maar toch niet erg informatief.

'En?' vroeg Nutters.

Ik haalde de schouders op.

'Heeft hij niets gezegd?'

'' 't Was te proberen!'

'Nou dan', riep Nutters levendig en een beetje verwijtend wegens mijn langzaam begrip. Nou, dan was het immers al lang in orde! En toen kon hij me vertellen, dat ik me half bij de redactie en voor de andere helft bij de administratie en expeditie nuttig zou moeten maken. En van elk van die beide instanties zou ik een tientje in de week krijgen.

'Nou, maar da's prachtig!' riep ik opgetogen. Ik kwam nu met Nutters overeen, dat ik de volgende maandag mijn taak zou beginnen. En omdat er nu niets meer te regelen viel, drukte ik Nutters, bij wijze van dank en van afscheid, krachtig de hand.

'Dag Nutters, tot maandag!'

Ik besefte, toen ik weer op straat was en op weg naar het station, heel duidelijk mijn geluk, een gevoelssituatie, die — zo moet ik tot mijn verwondering vaststellen — mij sindsdien goedbeschouwd zelden lang heeft verlaten.

Bij de administratie en de expeditie, waar ik overigens heel prettig heb gewerkt, hoefde ik niet lang te blijven.

Mijn eigenlijke plaats was immers op de redactie waar ik onder de voortreffelijke leiding van Nutters al gauw tot een bruikbare journalistieke kracht werd.

Wytse Nutters was een heel bijzondere man. Hij was in 1872 in Leeuwarden geboren in een vaderloos gezin, groeide op als een verwaarloosd, zwervend kind, dat in een opvoedingsgesticht terecht kwam. Men leerde hem daar het vak van letterzetter. Al heel vroeg had hij ervaren, dat er geen verdriet of verlatenheid bestond, die niet door lezen en studeren dragelijk kon worden gemaakt. Hij had aanleg voor talen, leerde zichzelf Frans, Duits en Engels en later, toen hij socialist was geworden, ook Esperanto. Op twintigjarige leeftijd probeerde hij een groot plan te verwezenlijken: hij wilde een Nederlandse encyclopedie uitgeven, die hij niet alleen zelf wilde schrijven, zetten en drukken, maar ook in afleveringen direct aan het publiek verkopen. Omdat hij geen kapitaal en geen verkoopapparaat had, kon hij reeds na de tweede aflevering niet verder. Een uitgever zag winst in de onderneming, nam de zaak over en Nutters werkte voor twintig gulden per week tien jaar lang aan de Vivat-Encyclopedie, die bijna uitsluitend zijn werk was, maar waarin zijn naam achterin bescheidenlijk slechts als ' medewerker' werd vermeld.

Nutters met zijn fabelachtig geheugen vergaarde óók door dit werk een schat van parate kennis op de meest uiteenlopende gebieden. Nog vóór de Encyclopedie gereed was gekomen, was hij al bekend als een pionier van de wereldhulptaal Esperanto. Hij werd nu redacteur en uitgever van het eerste socialistische blad in Esperanto de *Internacia Socia Revuo*. Hij vertaalde verscheidene boeken in Esperanto. *Les Misérables* van Victor Hugo bijv. vertaalde hij uit het Frans in die taal. Hij gaf zijn vertalingen zelf uit, niet alleen boeken maar ook tal van brochures van vooraanstaande figuren uit de internationale socialistische beweging. Door deze activiteit verwierf Nutters zich niet alleen een bestaan, maar kreeg over de hele wereld ook verbindingen met Esperantisten. Deze contacten ontvielen hem echter toen in augustus 1914 de wereldoorlog uitbrak en er geen bestaansmogelijkheid meer kon blijven, zomin voor een Esperanto-uitgeverij als voor een internationaal Esperanto-orgaan. Nutters maakte nu met zijn gezin moei-

lijke tijden door, maar toen, onder de invloed van de toenemende armoede en van de haat tegen de oorlog, de revolutionair-socialistische beweging in ons land tot de uitgave van een *Volksdagblad* kon overgaan, werd hij aan dat blad verbonden. Hij was hiervan feitelijk de enige stabiele kracht. Om allerlei redenen moest in april 1916 de uitgave van dit dagblad worden gestaakt en daarvoor in de plaats kwam toen *De Tribune* als dagblad uit, waarbij Nutters – die sinds lang 'Tribunist' d.w.z. lid der SDP was – vanzelfsprekend als redacteur werd aangesteld.

Nutters werd mijn leermeester, mijn raadsman en mijn beste vertrouwde vriend. Op sinterklaasdag van het jaar 1926 stierf hij tot mijn groot verdriet. Dat is nu al weer een veertig jaar geleden. Nutters zag er helemaal niet uit als een geleerde veelweter. Hij deed eer aan een sjofele thuiswerker, een kleermaker of een sigarenmaker denken. Zijn mond was onder een ietwat ruige snor verborgen en zijn ogen verdwenen achter de ronde, dikke glazen van zijn nikkelen ziekenfondsbril. Maar ik kan me zijn gezicht nog duidelijk voor ogen halen.

Ik voelde mij als een vis in het water op de redactie, als iemand die eindelijk op weg is naar zijn eigenlijke bestemming. Ons redactiebureau, mijn leerschool, was niet bepaald een van de wereld afgesloten ruimte, men liep er vrijelijk in en uit, er was vaak druk gepraat en er werd dikwijls en uitbundig gelachen. Tientallen meer of minder belangwekkende mensen leerde ik hierbij kennen, ik nam vaak deel aan de gesprekken, maar dat allemaal belette me niet veel kranten te lezen, zorgvuldig proeven te corrigeren en ik kon me, ondanks het gepraat, als het nodig was, voldoende concentreren om uit Duitse en Zwitserse kranten belangrijke berichten en beschouwingen tot bondige stukjes te bewerken of zelfs eigen artikelen te schrijven. Ik legde alles wat ik produceerde wijselijk eerst aan Nutters voor, die het zorgvuldig las, er hier of daar wat aan veranderde en verbeterde. Later zei hij gewoonlijk: 'doe het maar in de lift, ik zie straks de proeven wel!' Ik was in mijn schik als Nutters mijn werk goedkeurde en me aanried het van mijn kenteken (Vtr) te voorzien of zelfs zei: daar kun je best je naam onder zetten!

Aldus appelleerde Nutters aan mijn eerzucht, die deze opwekking overigens nauwelijks nodig had. Zelf was Nutters blijkbaar van eerzucht gespeend ('het is wel een goede eigenschap, maar je moet er niet te veel van hebben!'), hij tekende zijn onnavolgbaar scherpe stukjes nooit en stopte ze liefst weg in een hoekje van de krant. Ze werden evengoed gelezen, de woordvondsten waar Nutters in uitmuntte sloegen altijd in en werden zelfs opgenomen in het Amsterdams spraakgebruik. Nutters creëerde bijvoorbeeld de naam 'Varkensheintje' voor de toenmalige prins der Nederlanden, die in die tijd van voedselschaarste zijn uitgestrekt bezit aan akkergronden op de Veluwe bij zijn nóg uitgestrekter jachtgebieden annexeerde, opdat zijn wilde varkens en ander groot wild, leefruimte zouden hebben om zich beter te kunnen vermenigvuldigen. Dat wekte destijds in uitgebreide kring verontwaardiging en het socialistische kamerlid Schaper heeft tegen deze vorstelijke liefhebberij in de Tweede Kamer scherp geprotesteerd! Dat mocht in die tijd nog!

Nutters begiftigde de Amsterdamse ordebewaarders, die de hongerdemonstraties van arbeidersvrouwen met hun gummiknuppels uit elkaar sloegen, met de benaming 'rubberrabauwen', terwijl hij de bereden politie, die hierbij eveneens optrad, aanduidde als 'knolsmerissen'.

Behalve Nutters bekommerde ook Wijnkoop zich om mijn opleiding, maar meer in politiek-constructieve zin. Hij kwam bijna dagelijks op de krant, gehaast als een wervelwind, hij nam dan inzage van de binnengekomen bijdragen en besprak met Nutters en mij de binnen- en buitenlandse gebeurtenissen. Zolang hij bij ons op de redactie was, praatte en telefoneerde, werd het alleen maar even wat rustig als hij binnen de tijd van een half uur, een hoofdartikel van anderhalve kolom schreef, waarin hij naar het scheen nooit een woord of een leesteken hoefde te veranderen. Hij liet zijn copie telkens velletje voor velletje in de lift naar beneden zakken en als hij met schrijven gereed was en ongeduldig op de proeven wachtte, hervatte hij het gesprek.

Ik herinner me dat hij me prees, omdat ik, naar hij zei te hebben opgemerkt, de kranten op een nieuwe manier geleerd had te lezen. Niet zoals tot dusver alleen voor eigen

informatie, maar zoals een journalist kranten moet lezen, helemaal gericht op de te leveren toelichting voor de lezer. Dat was goed, zei hij, men mocht nooit de feiten bij de lezer als bekend veronderstellen. Die feiten dienden dus eerst kort en duidelijk samengevat te worden en dan kwam het er op aan scherp en helder de eigen zienswijze te formuleren. Ik vond het allemaal zeer instructief en fascinerend en ik was altijd in mijn schik als Wijnkoop bij wijze van conclusie van zo'n gesprek als terloops opmerkte:

'Daar moest Vanter maar eens over schrijven!'

Jan Ceton bemoeide zich ook met mijn journalistieke pogingen en prestaties. Zo kwam hij eens in het middaguur, — een paar broodkruimels nog even uit zijn baard vegend — op de redactie met onze pas van de pers gekomen krant in de hand. Hij ging naast mijn stoel staan en wees mij naar een stukje in die krant.

'Dat heb jij geschreven!' zei hij.

Het was inderdaad een door mij uit het Duits vertaald en bewerkt stukje.

'Ja', erkende ik verbaasd naar hem opkijkend, want ik begreep niet hoe hij weten kon, dat ik de schrijver was.

'Dat dacht ik wel', zei Ceton met zijn gewone, goedhartige grijns. 'En wat betekent dit woord?'

Het stukje ging over onderwijsvraagstukken in Rusland. Het woord dat Ceton aanwees luidde 'kinderspeeltuin' en ik kon er geen andere betekenis aan geven dan er stond. En dat gaf ik dan ook te kennen.

'Nee', zei Ceton hoofdschuddend, 'je moet 'Kindergarten' vertalen met 'kleuterschool'. Kinderspeeltuinen? Die hebben daar niets mee te maken.'

'Tsjonge', zei ik verslagen. 'Dat is nou toch wel erg! Dat moeten we natuurlijk rectificeren!'

Ceton lachte om de indruk die zijn aanmerking op mij maakte en zei:

'Ben je zestig, kerel!' Hij bagatelliseerde nu mijn fout: die paar lezers, die het zouden opmerken, zei hij, konden het zelf wel verbeteren. En de anderen hadden er toch al overheen gelezen. Hij voegde er nog pedagogisch aan toe: 'overigens een goed stukje!' Maar ik moest toch wel eens iets over onderwijsvraagstukken gaan lezen! vond hij.

Ik was mij ten volle bewust, dat ik nog ontzaglijk veel te

lezen, te leren en af te leren had. Maar van één ding was ik in die dagen reeds rotsvast overtuigd: de macht van de Russische arbeiders en boeren, de Sowjetmacht moest en zou zich handhaven. Het Russische tsarenrijk met zijn eens zo onwrikbaar schijnende steunpunten was roemloos en voorgoed weggevaagd. Nu, na de meest dramatische periode van maart 1917 tot maart 1918, zag ik van zijn macht en praal niets meer overeind. De feodale macht der landheren, een der fundamenten van de tsaristische heerschappij, was grondig vernietigd: op het onmetelijke platteland hadden de boeren de landheren verjaagd en de grond onder elkaar verdeeld. In de fabrieken en bedrijven waren arbeidersraden de baas, de bezitters waren terzijde gesteld en uitgeschakeld. Wat de militaire macht van het Russische tsarenrijk betreft, die was voorgoed gebroken: aan de fronten stroomden de soldaten weg uit de loopgraven, ze demobiliseerden zichzelf! Zo stemden zij, zoals Lenin zei 'met de voeten' tegen het voortzetten van de oorlog. Ze liepen eenvoudig naar huis! Vergeefs hadden de regeringen van Frankrijk, Engeland, Italië en België hun bekendste socialisten naar Rusland afgevaardigd, om daar de mensen te bezweren de oorlog toch niet op te geven. Maar alle welsprekendheid van een Marcel Cachin, een Albert Thomas, een Vandervelde, een Hendrik de Man of een Louis de Brouckère, of hoe ze meer nog mochten heten, was vergeefs. Ik had de belangrijkste gebeurtenissen in binnen- en buitenland en ook het verloop der krijgsverrichtingen aan de verschillende fronten nu reeds meer dan drie jaar dagelijks gevolgd. Dit dankte ik aan de dagelijkse toezending der ochtend- en avondbladen van de *NRC* die zo trouw door mijn vriend Willem Langenberg was verzorgd. Al het nieuws uit die kranten had ik elke dag als een spons in me opgezogen, gesorteerd en vastgehouden. Zo had ik een vrij duidelijke voorstelling van wat er in Europa en in de wereld plaatsgreep en ik had bovenal een scherp beeld van wat er zich in Rusland voltrok en ontwikkelde. Ik was er rotsvast van overtuigd dat de leiding der Russische revolutie zich in handen van de meest doelbewuste en vastbesloten krachten bevond. En dat gaf mij voldoende innerlijke zekerheid om te durven verklaren, dat het tsarisme nooit weer op de been zou komen, dat de feodale heerschappij der

Russische groot-grondbezitters voorgoed geliquideerd was en dat de hoop der kapitalistische ondernemers om hun uitbuiterspractijken ooit weer in Rusland te kunnen hervatten, een fata morgana zou blijken! En wat de schulden betrof van de tsaristische staat, de talloze millioenen waarmee de West-Europese en Amerikaanse kapitalisten het bloedige en oorlogszuchtige Russische tsarenbewind zo lang hadden in stand gehouden, die konden de heren wel op hun buik schrijven!

Intussen voelde ik vooral tijdens de verkiezingsactie van 1918 de noodzakelijkheid me ook als verslaggever te bekwamen. Moest je daarvoor stenografie kennen? Welnee, zei Nutters, als iemand een uur sprak vertelde-n-ie immers meer dan je in tien kranten kon opnemen. Je moest alleen de belangrijkste punten opschrijven en dat ging bij iedere spreker anders in zijn werk. Ceton bijv. was het moeilijkst te 'verslaan' omdat hij nooit iets herhaalde. Louis de Visser daarentegen, die elke avond ergens anders moest spreken, moest vaak hetzelfde zeggen, maar bracht toch altijd één nieuw en actueel ding in het middelpunt van zijn rede naar voren. Daar moest je dus op letten en de rest moest zo kort mogelijk worden samengevat.

'En Wijnkoop?' vroeg ik.

Wijnkoop was volgens Nutters het makkelijkst te verslaan, hoewel hij eigenlijk bij iedere spreekbeurt een andere rede hield. Hij sprak namelijk als iemand, die zijn hoorders iets aan het verstand wilde brengen. Ik ging er op letten en ervoer dat Nutters gelijk had. Wijnkoop sprak als een leraar, als een docent. Vandaar dat het me vele jaren later nog een 'schok der herkenning' gaf, toen ik in het bekende boek van H. A. Gomperts las: 'Goede docenten zeggen in hun colleges altijd eerst wat ze gaan zeggen, dan zeggen ze het en tenslotte zeggen zij, wat ze gezegd hebben'.

Wijnkoop sprak in die dagen vaak in kleine buurtvergaderingen in verschillende wijken van de stad, die voornamelijk door werkloze arbeiders werden bezocht. Ik ging dan bij een tafeltje zitten, het perstafeltje, wachtte rustig tijdens het spreken tot ik iets van het gesprokene in één zin kon samenvatten. Zo schreef ik alleen zo nu en dan iets op en als Wijnkoop dan uitgesproken was, had ik een persklaar verslag. Dat stond dan nog dezelfde avond met

een goed in het oog springende kop in de krant en het bevatte tamelijk compleet de feitelijke inhoud van Wijnkoops rede. Ik was blij met deze zo gemakkelijk verworven bekwaamheid, die ik tevens als een soort vergoeding zag voor het feit, dat ik zelf nog niet kon spreken. Wel probeerde ik deze tekortkoming te overwinnen, evenals trouwens een aantal van mijn vrienden, als we zaterdagsavonds op de Nieuwmarkt met de *Tribune* gingen colporteren. Dan huurden we een handkar waar we om beurten op sprongen en toespraken hielden. Een der kameraden, (was het Alex Wins?), die van ons allen nog het beste van de tongriem gesneden was, kondigde mij de eerste avond bij wijze van aanmoediging in al mijn kwaliteiten aan, zodat er zich in een minimum van tijd een hele schare om de kar verzamelde. Het was voor mij ongeveer hetzelfde gevoel als toen ik voor de eerste keer te paard een hindernis moest nemen. Ik sprak met luide stem en mijn Twentse tongval trok blijkbaar ook de aandacht. Helaas was ik, die mijn 'rede' in punten had opgesteld en zelfs thuis had gerepeteerd, binnen een goede vijf minuten totaal uitgesproken. Ik wekte toen maar op om *De Tribune* te kopen, daarin kon men alles lezen wat ik hier geen gelegenheid had allemaal te zeggen. Ik vond dat ik er niets van terecht had gebracht, maar mijn kameraden beweerden, dat ik uitstekend had gesproken. Ik wist wel beter; toch troostte het me, dat ik die avond méér kranten aan de man had kunnen brengen dan anders.

Ik wierp me nu nóg meer op de verslaggeverij, niet alleen van vergaderingen, maar ook van andere bijeenkomsten, toneelvoorstellingen en dergelijke. Ik had hier wel succes mee. Zo maakte ik bijv. een verslag van het optreden van een in die dagen terecht befaamd Amsterdams kinderkoor 'De Kleine Stem'. In dat verslag schreef ik naar waarheid, dat ik nog nooit zoiets moois had gehoord. De zuivere zang van dit kinderkoor had me inderdaad diep getroffen. Er werden daar liederen gezongen op woorden van de Vlaamse dichter Guido Gezelle. Ik citeerde in mijn verslag gedeelten van die gedichten, die ik destijds – evenals trouwens vandaag de dag nog – vrijwel allemaal uit mijn hoofd kende, o.a. 'Moederke':

't En is van u
hiernederwaard,
geschilderd of
geschreven,
mij, moederken,
geen beeltenis,
geen beeld van u
gebleven .....

Verder geloof ik mij te herinneren, dat het 'Meeuwennestje' en het 'Schrijverke' ten gehore gebracht werden. Ik beweerde in mijn verslag, dat ik me deze gedichten nooit meer zou kunnen denken zonder daarbij de zuivere melodieën te horen, die er volgens mij volmaakt mee vereenzelvigd waren. Tegelijkertijd bekende ik van muziek helemaal geen verstand te hebben en geen noot te kennen zo groot als een huis! Tot mijn verbazing vond dit verslag een bijzondere weerklank. De dirigent van 'De Kleine Stem', wiens destijds algemeen bekende naam Dirk Stolker was, bleek de gewoonte te hebben alle dagbladrecensies over zijn zangkoor te verzamelen en deze dan op de repetities niet alleen voor te lezen, maar er ook zijn commentaar aan toe te voegen. Hij bleek het meest met mijn verslag in zijn schik te zijn, waarbij zijn lof vooral gegrond was op mijn eerlijke bekentenis van feitelijke onbevoegdheid! Bij een volgende zanguitvoering van 'De Kleine Stem' trof ik Jan Ceton, die mij in de pauze meenam naar de dirigent aan wie hij mij voorstelde. De dirigent bleek een collega van Ceton te zijn, — ze noemden elkaar bij de voornamen — en de zangpedagoog complimenteerde mij in de vleiëndste bewoordingen, zoals ik ze later nooit meer van iemand anders heb hoeven aan te horen. Ik was er dood verlegen mee. In het vage besef, denk ik, van mijn eigen onbewuste raffinement!

Bij de verkiezingen van 1918 werden Wijnkoop en Van Ravesteyn tot kamerleden gekozen. Bovendien zouden ds. Kruyt van de Christen-socialisten en Kolthek van de S.P. hun intrede doen in de Tweede Kamer; met hen samen zouden Wijnkoop en Van Ravesteyn dan een revolutionaire 'club' (geen fractie!) vormen.

Ik werd, blijkbaar op voorstel van Wijnkoop, aangewezen

als de man, die de kamerverslagen zou moeten maken. Ik zou dus kamerverslaggever worden, mijn salaris hiertoe tot veertig gulden per week worden verhoogd en ik zou bovendien nog een treinabonnement krijgen! Wij, mijn vrouw en ik, waren hierover natuurlijk opgetogen, het kwam ons goed van pas want we hadden juist de kans gekregen een behoorlijker woning te huren. Tot dusver hadden we in één kamer moeten hokken ergens in een der erbarmelijke straten van de Pijp. Niettemin zag ik niet weinig op tegen mijn nieuwe taak, waarbij blijkbaar als vanzelfsprekend werd verondersteld dat ik deze naast al mijn andere werk zou moeten opknappen. Maar de grootste zwarigheid lag in het feit, dat ik eigenlijk maar een vage voorstelling had van de gang van zaken in zo'n parlement. Zou ik er wel wijs uit kunnen worden? En hoe moest ik het aanpakken om als verslaggever een toonbaar, voor onze lezers geschikt en begrijpelijk overzicht te maken van wat er zich in zo'n Tweede Kamer eigenlijk afspeelde? Ik maakte Nutters deelgenoot van mijn zorgen. Hij wist mijn zelfvertrouwen weer wat op te jutten: wat een ander kan, kun jij toch ook? Het kan toch stellig geen heksenwerk zijn? En als je het niet onmiddellijk onder de knie mocht hebben, nou, dan leer jij dat toch gauw genoeg! Bovendien had ik nog wel wat tijd om me tevoren op de hoogte te stellen.

Tja, in dat laatste, in de factor tijd, zat hem nu juist de kneep: in de late herfst van 1918 immers werd de wereld overrompeld door de gebeurtenissen. Wij hadden die wel verwacht en vaak voorspeld, maar op het moment dat ze zich aankondigden en de drempels overschreden, werden we er niet minder door verrast dan alle andere mensen.

Jan Noort

JOEGOSLAVIE WAARHEEN?

Toen de bittere gevechten tussen de partisanen van Tito en de bezetters op zijn hevigst waren, kwamen in november 1943 voor het eerst de afgevaardigden van het voorlopige parlement van het vrije Joegoslavië in de in centraal Bosnië gelegen stad Jajce bijeen. Van de vele besluiten die daar werden genomen, was er één gericht op een definitieve verzoening tussen de Joegoslavische volkeren onderling.

Door de godsdienstige verschillen tussen Servië en Kroatië was er reeds bij de stichting van het 'Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen' in 1918 een wederzijds wantrouwen. Mede door de proklamatie van de Servisch ortodoxe kerk tot staatskerk en door het discrimineren van de roomskatholieke Kroaten in overheidsdiensten en in het leger, groeide dit wantrouwen bij een groot deel van de Kroatische bevolking uit tot een haat jegens alles wat Servisch was. Extremisten in Kroatië maakten van deze situatie een dankbaar gebruik en in 1941 kwam hun kans. Onder de protektie van de nazi-bezetter konden dr. Ante Pavelic — de moordenaar van koning Aleksandar — en zijn ustase (te vergelijken met de landwacht in Nederland in de oorlog) de Serven, die in Kroatië woonden op grote schaal uitmoorden. Honderdduizenden mannen, vrouwen en kinderen werden op de meest beestachtige wijze afgemaakt. Degenen, die het er levend afbrachten werden gedwongen katholiek te worden.

Ook in Macedonië en in Slovenië heerste er voor de oorlog een anti-Servische stemming vanwege vermeende of werkelijke achterstelling bij de Serven. Bovendien beging Servië na de overwinning op Bulgarije in de 2e Balkanoorlog (1913) de psychologische fout Macedonië, dat de inzet van deze oorlog geweest was, als bezet gebied te behandelen.

De afgevaardigden besloten op de voor Joegoslavië zo historische vergadering van Jajce een voorstel van Josip Broz Tito aan te nemen, waardoor het land voortaan een federatieve staatsvorm zou krijgen. De huidige 'Socialistische Federatieve Republiek Joegoslavië' bestaat uit zes zelfstandige republieken en twee autonome provincies. Deze laatsten, Vojvodina en Kosmet, verkregen deze autonomie vanwege hun belangrijke Hongaarse resp. Albanese minderheden.

Het aangenomen voorstel van Tito werd algemeen als een politieke meesterzet beschouwd. Ook in eigen land was men tevreden en opgelucht door dit besluit. Thans zouden de bloedige botsingen tussen de heethoofden van de Joegoslavische landen definitief tot het verleden behoren.

Iedere republiek kreeg zijn eigen bestuur en zijn eigen afgevaardigden in het federale parlement (Skupstina). Iedere republiek werd evenredig vertegenwoordigd in de verschillende kamers en de presidenten van de zes republieken hadden zitting in de zo machtige 'uitvoerende raad' (het lichaam dat de feitelijke macht in Joegoslavië uitoefent en waarin behalve de presidenten ook de hoogste partij- en regeringsfunctionarissen zitting hebben).

Inderdaad scheen de beoogde vreedzame samenleving tussen de Joegoslaven, ondanks de in het begin aanwezige onwennigheid, een feit te worden. Daar, waar men samen kwam zoals b.v. op scholen en universiteiten, in de kazernes en in de volksvergadering alsmede tijdens sportwedstrijden, leerde men elkaar verdragen en zelfs repecteren. President Tito werd alom geprezen om zijn vooruitziende blik.

Mede door deze gang van zaken en door de economische groei werd de grondwet in 1953 en in 1963 in democratischer zin gewijzigd. Vooral de laatste wijziging heeft de Joegoslaven op velerlei gebied een aanmerkelijk grotere vrijheid gegeven, terwijl ook de volksvertegenwoordiging en het kiesstelsel aan een vernieuwing in democratischer zin werden onderworpen. Op economisch gebied werd 'decentralisatie' een gevleugeld woord. Ten aanzien van het hebben van persoonlijk bezit werd de Joegoslaven eveneens een grotere vrijheid gegund, die vooral de particuliere boeren en kleine ondernemers ten goede kwam (thans mag

men 10 ha land bezitten en is het eveneens toegestaan om personeel in loondienst te hebben).

Zowel economisch als politiek scheen het allemaal geheel naar wens van regering en partij te gaan. Weliswaar moest Tito in mei 1962 nog een 'donder'rede houden in de Dalmatische stad Split over het feit, dat de productie was achteruit gelopen, de oogsten waren mislukt en de tekorten op de handelsbalans onrustbarend waren gestegen, doch na een gedeeltelijke opheffing van de wel wat al te enthousiast uitgevoerde decentralisatie en nadat een scherpe controle op import en export, op inkomstenverdeling van de ondernemingen, op de prijzen enz. was ingesteld, scheen alles weer gesmeerd te lopen. De toeristenindustrie bracht heel wat deviezen in het laadje en ook de naar huis gestuurde spaargelden van de arbeiders in het buitenland spekten de deviezenpot. Zelfs de landbouw haalde in 1963 een recordpeil aan opbrengsten. Er waren echter ook adders onder het gras. De tekorten op de handelsbalans bleven stijgen, de schulden aan het buitenland konden bij lange na niet op tijd worden betaald en de kosten voor levensonderhoud stegen.

Deze negatieve uitkomsten bleken op den duur de positieve resultaten van de Joegoslavische economie steeds meer te overschaduwen. Reeds tijdens het congres van de communistische partij in 1964 was men het er over eens dat ingrijpende maatregelen genomen moesten worden en besprak men de, in 1965 afgekondigde, devaluatie van de dinar, die de economische positie van Joegoslavië gezonder moest maken. De koers van de dinar luidt thans 1250 dinar voor 1 US $ tegen 750 voor 1 US $ daarvóór.

Het doel van de devaluatie was in de eerste plaats om Joegoslavië als volwaardige partner mee te kunnen laten doen aan de wereldhandel en de concurrentie-positie te verbeteren, waardoor de verhouding export-import gunstiger zou worden en de tekorten op de betalingsbalans zouden kunnen worden weggewerkt. Direct hiermede heeft het voornemen van de regering te maken om met ingang van januari 1966 een „harde" dinar in te voeren, die de waarde heeft van 100 oude dinars. Bovendien diende de devaluatie en herwaardering van de dinar als compensatie voor het wegvallen van de exportsubsidies en de verlaging

van de invoerrechten, waardoor een reëlere situatie zal moeten ontstaan.

Verder werd besloten om die ondernemingen, die een eigen deviezenbeheer mogen voeren, vrijere beschikking te geven over eigen financiën en lagere belasting over behaalde winsten op te leggen. Een besluit waarmede men hoopt de kwaliteit van de te exporteren goederen te verbeteren en de productie nog meer op te voeren.

Nauw verbonden met eerder genoemde maatregelen is de bestedingsbeperking. Persoonlijke leningen en credieten voor burgers zijn moeilijker te verkrijgen, terwijl de interest hoger is geworden. De prijzen van verbruiksartikelen, maar ook van levensmiddelen zijn enorm gestegen. Ondanks de verhoogde lonen betekenen deze maatregelen voor menig Joegoslavisch gezin armoede, omdat men aan besteding zoals wij die kennen nog lang niet toe was.

Menige op- en aanmerking over de in het afgelopen jaar genomen maatregelen heb ik tijdens mijn laatste bezoek aan Joegoslavië gehoord, ook van communisten. Men vroeg zich af of de regering niet wat minder zou kunnen uitgeven voor representatieve doeleinden en of zij zich ook niet wat minder luxe zou kunnen veroorloven.

Verder werd er geschimpt op de bureaucratie en de daar vaak mede gepaard gaande corruptie, die de schatkist heel wat geld kost.

Vele commissies en sub-commissies zouden kunnen worden ontbonden, terwijl de uitgaven voor de defensie, die in verhouding zeer hoog zijn, juist nu — Joegoslavië heeft, uitgezonderd met Albanië, goede politieke verhoudingen met zijn buurlanden — drastisch besnoeid zouden kunnen worden.

Om in het buitenland in hoger aanzien te komen met betrekking tot de economische verhoudingen werd zowel met het Westen als met het Oosten gekoketteerd. In 1964 werd besloten, dat Joegoslavië, na reeds lang als waarnemer te zijn toegelaten, zou gaan medewerken aan de verschillende organen van de 'Comecon', de communistische tegenhanger van onze E.E.G. Verder verzocht Joegoslavië in oktober 1965 om zich op een of andere manier te mogen associëren met de E.F.T.A. (Europese vrijhandels organisatie) en om volledig lid te mogen worden van de G.A.T.T.

(Algemene overeenkomst inzake tarieven en handel).

Men kent in Joegoslavië de z.g. arme en rijke republieken. Onder de arme rekent men Bosnië-Hercegovina, Montenegro en Macedonië. De rijke gebieden zijn Kroatië, Slovenië en Servië. Deze welvaartsverschillen stroken echter in het geheel niet met de federale gedachten zoals deze werden geformuleerd tijdens de in het begin van dit artikel genoemde vergadering van Jajec in 1943. Daarom stelt de regering alles in het werk om deze verschillen zo klein mogelijk te houden. Bovendien geeft het verschil in welvaart voedsel aan de nog latent aanwezige onderling vijandige gevoelens. Helaas hebben de rampen die Joegoslavië de afgelopen jaren hebben getroffen, niet alleen de economie van het hele land aangetast, maar de verschillen tussen de arme en rijkere republieken groter gemaakt. De verwoesting van Skopje had de zeer schuchtere economische groei in Macedonië in één klap tot een minimum terug gebracht. Een ramp, waarvan de gevolgen tot op heden nog bitter worden gevoeld.

Om de economische verschillen tussen de arme en de rijke gebieden te niet te doen had de regering reeds langere tijd geleden besloten de arme republieken door belangrijke subsidies en leningen te steunen. De gelden hiervoor kwamen echter beschikbaar door zwaardere belastingen op te leggen aan de rijke republieken. Dit had ontevredenheid bij de inwoners van Kroatië, Servië en Slovenië tot gevolg. De ontevredenheid bij de inwoners van de arme republieken bleef echter ook, omdat de hulpverlening ondanks alle moeite van de overheid, toch niet toereikend was om de economie tot een redelijk niveau te brengen. Uiteraard hebben de gevolgen van de devaluatie van de dinar en de bestedingsbeperking deze situatie nog verslechterd.

Al deze narigheid heeft er niet toe bijgedragen, dat de kloof tussen de arme en rijke gebieden smaller is geworden. Integendeel, de nationaliteitenpolitiek van Tito schijnt door de gebeurtenissen van de laatste tijd een gevoelige klap te hebben gehad.

Alsof één en ander nog niet genoeg is, moeten we helaas constateren, dat de hoofdstad van de federatie er steeds meer toe overgaat dezelfde fouten te maken als het voor-

oorlogse Beograd. Overal in Joegoslavië hoorde ik de klacht, dat Servië de hegemonie steeds meer tot zich trekt. Het hoogste legerkader bestaat voor het grootste deel uit Servische officieren. Organisatie-afdelingen van de partij alsmede de staatsveiligheidsdienst werden en worden volgestopt met Servische ambtenaren. Aan dit laatste schijnt vooral de Serviër Aleksandar Rankovic debet te zijn (*Neue Zürcher Zeitung*, 1-1-1965). Verder zou Servië ten aanzien van Zagreb een enorme fout maken, door te trachten de trots van de Kroatische hoofdstad, n.l. de jaarbeurs, naar Beograd te halen. Bovendien werd de burgemeester van Zagreb, Veljko Holjevac, die een sterke persoonlijkheid is en veel voor zijn stad heeft gedaan, weggepromoveerd. 'Zagreb is stervende' zeggen de inwoners, 'omdat Beograd het leegzuigt'. Deze kwesties zetten in Kroatië veel kwaad bloed. Ook de communisten in Kroatië en Slovenië verzetten zich tegen de machtspolitiek van Servië. Reeds lang waarschuwt de leider van de Kroatische communisten, dr. Vladimir Bakaric, voor de 'nationale gevoeligheden van de Kroaten'. Intussen heb ik in Joegoslavië moeten constateren, dat door deze situatie Serven, die reeds lang in Kroatië woonden, zich weer in Servië gaan vestigen, omdat buren hun het leven in Kroatië onplezierig maken.

Het chauvinisme van Slovenen en Macedoniërs, dat toch altijd al sluimerend is geweest en extra geaccentueerd wordt door het gebruik van de eigen taal naast de officiële, neemt sterkere vormen aan. Zo kan het b.v. voorkomen dat zij tijdens openbare vergaderingen weigeren het officiële Servo-Kroatisch te spreken.

Men zal na het lezen van bovenstaande sombere berichten zich wellicht afvragen of hier ook nog iets positiefs tegenover gesteld kan worden. In de eerste plaats ben ik er van overtuigd, dat de eerder genoemde economische maatregelen, ondanks de moeilijke situatie van het ogenblik, Joegoslavië met betrekking tot zijn export een grotere kans zullen geven op de wereldmarkt, met alle positieve gevolgen hiervan voor zijn eigen binnenlandse economie. Dat men in internationale kringen hier kennelijk ook zo over denkt bewijst wel het feit, dat het devaluatiebesluit genomen is in overleg met het Internationale monetaire fonds

en dat dit fonds een crediet van $ 80 miljoen ter beschikking heeft gesteld om deze ingrijpende economische maatregelen te ondersteunen.

Verder blijkt, dat de regering en partij de fouten en misstanden onder ogen durven te zien. Dit kwam ondermeer tot uiting tijdens het congres van de Joegoslavische communisten in december 1964 in Beograd. Tito zei daar o.a. het volgende:

'Men kritiseert ons terecht, dat wij geen energieke maatregelen nemen tegen degenen op verantwoordelijke posten, die fouten maken of willekeurig optreden. De kritiek van de werkende bevolking, dat wij te weinig aandacht hebben voor de levensstandaard is gerechtvaardigd' (*Handelsblad*, 7-12-1964).

Ook het probleem van de controverse tussen de rijke en de arme republieken ging hij niet uit de weg. In tegenstelling tot de partijcongressen in andere communistische landen, hing er in Beograd geen sfeer van 'Jongens, wat hebben wij het toch weer goed gedaan'.

Een ander bewijs van zin voor de realiteit, is het organiseren van vergaderingen, waarop men b.v. de heersende duurte bespreekt en men vaak scherpe kritiek laat horen op de regering. Ik heb in dit jaar voor de Joegoslavische televisie zo'n vergadering gezien en ik kreeg beslist de indruk dat men vrij was in het uiten van kritiek.

Belangwekkend is ook de kritiek van intellectuelen vooral in Kroatië en Slovenië, maar ook zelfs in Servië, die verschijnt in studentenbladen en in ingezonden stukken aan de plaatselijke dagbladen. Soms lijkt het mij of deze oppositie een zekere bescherming geniet van de republikeinse overheden tegen eventuele maatregelen van de centrale regering. Is dit inderdaad zo, dan zou zeker gesteld kunnen worden, dat de zelfstandigheid van de republieken niet helemaal een holle frase is.

Toen de hoogleraar Mihajlo Mihajlov, die op persoonlijke instigatie van Tito werd gearresteerd wegens belediging van de Sovjet-Unie en het naar het buitenland smokkelen van een de regering niet welgevallig artikel, tot negen maanden gevangenisstraf werd veroordeeld, tekende hij hoger beroep aan. Daar hij in Zadar woonde, werd dit hoger beroep behandeld in de Kroatische hoofdstad. Het

Zagrebse hof sprak hem vrij van de eerste aanklacht en veroordeelde hem *voorwaardelijk* tot vijf maanden voor het andere vergrijp. Leo Hanekroot schreef in het *Financieel Dagblad* van 10 juli j.l.:

„. . . .dat de rechters in Zagreb meer geoordeeld hebben als Kroatische magistraten en dus toch een in wezen door politieke motieven ingegeven oordeel hebben geveld. Dan is er een duidelijke Kroatische afwijking van Tito's generale lijn en derhalve een politiek conflict".

Dat is juist. Een politiek conflict is echter gezien de federale staatsvorm en het heterogene karakter van het land normaal. Waar het om gaat is, of zo'n conflict kan worden opgelost langs de weg van de rede en zonder terreur of irreëel ingrijpen van de federale regering. Kan dat inderdaad, dan getuigt dit van een werkelijke voortschrijdende democratisering en derhalve van een toenemende politieke volwassenheid.

De vele malen dat ik Joegoslavië heb bezocht, heb ik niet kunnen merken, dat de inwoners over het algemeen wild enthousiaste aanhangers van het communisme zijn. Wel is het mij opgevallen, dat men Tito vertrouwt en hem als integer beschouwt. Bovendien kan hij bogen op een populariteit en een goodwill bij het grootste deel van de Joegoslavische bevolking. Dit dateert reeds uit de tijd van de bevrijdingsoorlog tegen de nazis. Onder de bitterste omstandigheden liet hij nooit de zieken en de gewonden aan hun lot over, ook al kostte dit eens zo veel of meer partisanenlevens dan hierdoor konden worden gered.

Deze populariteit geeft Tito de macht om de Joegoslaven bijeen te houden en de o zo moeilijk te verteren economische maatregelen door te voeren, ondanks de vele obstakels. Maar. . . . Tito is 74 jaar en daardoor dringt de vraag zich op: 'Wat zal er gebeuren als Tito niet meer in staat is te regeren?'. Noch Kardelj, noch Stambolic, Rankovic, Vlahovic of Popovic, allen kundige en ambitieuse medewerkers van Tito, hebben *zijn* goodwill en populariteit.

Door gesprekken met Joegoslaven, geloof ik, dat er misschien één man zou zijn geweest, die de kwaliteiten had van Tito en de gunst van het volk. Hij zit echter al jaren gevangen en raakt in Joegoslavië al aardig in de vergetelheid. Aan de andere kant kan men zich afvragen of een zo

koppige, gevoelige, maar ook labiele persoonlijkheid als Milovan Djilas geschikt zou zijn als leider van een zo heterogeen volk.

Misschien zal later Tito's grootste fout aan het licht komen, n.l. dat hij niet tijdig voor een opvolger heeft gezorgd, die de capaciteiten heeft om Joegoslavië goed te besturen. Of, zorgde hij hier misschien toch voor, maar hield hij dit tot nu toe om interne politieke spanningen te vermijden geheim?

Het vertrouwen in de toekomst van Joegoslavië kan voorlopig alleen gebaseerd zijn op de standvastigheid en de werkelijkheidszin van de jonge generatie. Gelukkig kan geconstateerd worden, dat de jeugd ten aanzien van het nationaliteitenprobleem over het algemeen een realistischer houding aanneemt dan de oudere generatie. Daar staat tegenover, dat de ouderen en vooral zij, die de laatste oorlog hebben meegemaakt, maar al te goed weten tot welke excessen de vijandschap tussen de zes republieken kan leiden. Een gezonde economie, verdraagzaamheid en realiteitszin van de bevolking, zullen na de regeringsperiode van Tito, Joegoslavië er voor kunnen behoeden terug te vallen in een hopeloze en uitzichtsloze politieke en economische chaos, die zelfs de kiemen van een burgeroorlog in zich kan dragen.

W. F. Wertheim

DEVALUATIE IN JOEGOSLAVIE

Vandaag heb ik de foto van het jaar op een haar na gemist. Als je door de straten van Belgrado flaneert, zie je om de andere hoek mensen op een weegschaal staan, waar zij voor enkele dinars hun gewicht van de dag kunnen laten vaststellen. Op de resterende hoeken kunnen ze aan een ijscokraampje, eveneens voor weinige dinars, een ijsje kopen. Maar wat ik vandaag op straat zag, was minder alledaags: op de hoek van de Marsjala Tita en de Prvog Maja zag ik een meisje op een weegschaal stappen, terwijl zij nog bezig was een ijsje te verorberen. Het ijsje werd dus meegewogen, evenals de nettowinst uit de honderden ijsjes die ze kennelijk in het verleden had verorberd. Het totaal gewicht schatte ik op zo een tachtig kilo's.

Waarom ik het plaatje gemist heb? Ik had geen fototoestel bij me. Ik heb trouwens nooit een fototoestel bij me.

Mijn vriend en collega van der Tweel zei laatst in een causerie met dia's over Brazilië — hij fotografeert wèl op reis, en hoe! — dat de sociale toestanden in een land getekend zijn door de aanwezigheid in de straten van de hoofdstad van agenten voor de staatsloterij, en van schoenpoetsertjes. Als dat waar is, dan is hiermee tevens over de sociale toestanden in de Joegoslavische heilstaat de wetenschappelijke staf gebroken. Naast de oude mannetjes, die een weegschaal bedienen, en de ijsventers op de hoeken van de Marsjala Tita, vindt men er ook de lotverkoopsters en schoenpoetsertjes. Er zijn blijkbaar heel wat oudjes en jonkies, die op deze manier hun kleine pensioentje of het salaris van hun ouders moeten aanvullen. Met de zojuist tot 60 pct. van zijn waarde gedevalueerde dinar is dat begrijpelijk....

Er is nog meer dat opvalt in het straatbeeld. Wat doen al die volwassen mannen op werkdagen op straat? Waarom zijn ze niet aan het werk? Werken ze in ploegen, waardoor

hun werktijden soms in de avond of in de nacht vallen, zodat zij overdag vrij zijn? Of.... lopen ze zo maar op straat omdat het hun niet zint de volle werktijd in fabriek of op kantoor te blijven?

Wanneer ik een Joegoslavische econoom, werkzaam op het federaal planbureau, naar de redenen tot de rigoureuze devaluatie vraag geeft hij een antwoord dat toch enigszins in die laatste richting – het gebrek aan arbeidsdicipline – wijst. Wij praten op het terras van Hotel Durmitor in Zjabljak, op 1500 meter hoogte, met een prachtig uitzicht op hoge sparren en met het donker-dreigende Durmitor-gebergte op de achtergrond. Terwijl Belgrado smoorheet is, adem je hier een frisse, koele berglucht in.

'U moet weten', zegt Popovic, 'dat ons economisch systeem er niet in geslaagd is de arbeiders tot hard werken aan te zetten. De produktie kon de stijging in de bestedingen en in de sociale voorzieningen niet bijhouden. De devaluatie komt in feite neer op een flinke loonsverlaging. Onze hoop is, dat de arbeiders, hierdoor aangespoord, een grotere arbeidsprestatie zullen leveren, dat in meer fabrieken tot ploegenarbeid zal worden overgegaan, met een groter aantal werkuren.... en dat ook de getrouwde vrouwen, om het levenspeil, waaraan zij gewend zijn, te handhaven, hun aandeel in het arbeidsproces zullen vergroten.'

Het klonk mij zo een beetje als een nieuwjaarstoespraak van dr. Holtrop in de oren, die verklaart waarom er geen nieuwe loonronde af kan. Maar toen ik de vriendelijke, serene uitdrukking in de verstandige ogen van de econoom en planning-deskundige zag, hield ik mijn vraag, wat hij dan als het verschil zag tussen het socialistisch en het kapitalistisch stelsel bijtijds binnen.

Ik stelde de vraag de avond daarop wel aan Milic – een krachtig gebouwde oud-partizaan uit Tito's guerilla. Hij had ons bij zich thuis uitgenodigd, toen wij hem naar de weg vroegen. Bij hem ontmoette ik, onder een glas slivovic, enige vooraanstaande verzetstrijders, die het onherbergzame bergland van Montenegro, toen genaamd 'de republiek Durmitor', in de beginjaren van het verzet tegen de Duitsers wisten te handhaven. Een van hen, met een martiale

snor en een montenegrijnse fluwelen zwarte muts op, had de rang van generaal. Hier in de bergen van Montenegro leeft nog de verzetsromantiek. Milic is kennelijk niet tevreden met de ontwikkelingen in Joegoslavië, die hij in strijd acht met de verzetsidealen uit de oorlogstijd. Ook hij klaagt dat de Joegoslaviërs niet hard genoeg werken — dat zij te weinig over hebben voor hun land, en voor hun socialistische maatschappij. Praten — ja, dat kunnen ze, als de beste. Van de brandende wereldpolitieke vraagstukken zijn ze goed op de hoogte. Maar met gezamenlijke krachten de autowegen in de buurt verbeteren — daar passen ze voor.

'En dan', voegt Milic aan zijn klachtenlijstje toe, 'zuchten wij onder de huizenhoge buitenlandse schulden. Dat komt van al de hulp, die wij uit het westen hebben aanvaard. Jaar op jaar moeten wij de stijgende rente afbetalen — hoe kunnen wij dan, met ons geringe exportsurplus, de benodigde kapitaalgoederen importeren?'

Wij lopen samen naar het balkon. Milic ademt diep, wijst op de massieve top van de Durmitor en zegt: 'Ik hou van dit grootse landschap. Daar, op de hellingen leden wij de zwaarste ontberingen. Maar wij hadden een gemeenschappelijk ideaal. Hier voel ik mij thuis. Niet in het gecorrumpeerde Beograd.'

'Ik was verleden jaar in China', zeg ik. 'Daar leeft nog wel de oude verzetsgeest. Daar is het revolutionnaire vuur niet gedoofd.' 'Ja', zegt hij, 'in die arme Aziatische landen gaat het alleen op revolutionnaire wijze. Zo arm als ons land nog, in vergelijking met West-Europa is — wij hebben het in Oost-Europa toch net weer iets te goed om ècht revolutionnair te zijn. Ik begin zelfs te geloven, dat het socialisme, met al zijn aantrekkelijke kanten, de mensen niet voldoende aan het werk zet.' En na even denken voegt hij er aan toe: 'In dat opzicht is het kapitalisme misschien toch efficiënter.' Blijkbaar is ook het socialisme in zijn ogen gedevalueerd. Maar niet de traditionele normen der gastvrijheid. 'Straks moet u ons nationaal gerecht, de kacemak, bij ons proeven. Ik zal het zelf voor u klaarmaken. Dat laat ik niet aan mijn vrouw over.'

Het is al stikdonker, als wij in het hotel terugkomen.

Er blijken vanaf het hotel maar twee wandelingen moge-

lijk te zijn: een naar het sombere Zwarte Meer, de Cerno Jezero, midden tussen de bossen, en dan verder om het meer heen; en een naar het dorp, dat een nogal armoedige en ordeloze indruk maakt. De echte Montenegrijnse vrouwen zijn in 't zwart gekleed, en werken hard. Ik zie een oude vrouw hout hakken op haar erf, en een jonge man naast haar — haar zoon? — piekert er niet over het werk over te nemen. Een eind verder ligt het vliegveld waar wij zijn geland — een dor grasveld waar Churchill destijds voor Tito's partizanen voorraden en wapens liet droppen. En het blijkt verre van makkelijk uit deze woestenij weer weg te komen; als er wolken om de Durmitor hangen, en dat is regel, dan komt het vliegtuig uit Belgrado eenvoudig niet.

Het mooie kerkje even voorbij het centrum van het dorp — een jaar of honderd geleden gebouwd ter gelegenheid van de overwinning op de Turken — is potdicht. Godsdienstoefeningen worden er niet gehouden, zelfs niet met Preobrazjenie, het grote orthodoxe feest in midden augustus. Op die dag kunnen wij er wel een kijkje nemen, dank zij het feit, dat er een krans bloemen uit gehaald moet worden — voor een begrafenis denken we. Er staan in het kerkje, behalve een mooie ikonostas, ook nog wat fraai bewerkte kandelaars. Maar kennelijk is er in geen jaren naar omgekeken, alles ligt onder het stof en schots en scheef door mekaar. Een ikoon is gescheurd.

Op het kerkhof staat een groepje mensen bijeen. Een vrouw leest met ernstige, dramatische stem een tekst op, nu en dan in koor beantwoord — een andere vrouw huilt hardop. Meewarig vragen wij aan een van de omstanders, wie er gestorven is. 'Een man van over de negentig', is het antwoord. 'Dat is drie maanden geleden gebeurd, maar nu wil zijn zuster, met Preobrazjenie, een herdenkingsplechtigheid aan het graf. Dat is hier gewoonte.' Het is dus maar ritueel wenen. Wij kijken om ons heen. Op vele graven staan portretten van jonge mannen — partizanen. Maar een aantal grafstenen zijn stuk — door een sneeuwstorm vorige winter, vertelt men ons.

Onder het groepje in het zwart, dat de herdenkingsplechtigheid houdt, komt beweging. Er wordt een fles slivovic te voorschijn gehaald, één scheut wordt over het graf gegooid, één scheut over een meegenomen portret van de

overledene, en dan gaat de fles met één glaasje rond. Wij staan een eind op zij — maar daar komt een familielid met de fles bij ons, en wij moeten ook uit hetzelfde glaasje elk een slok nemen.

Wij horen nu ook bij de familie.

Tien minuten later zijn kerk en begraafplaats verlaten. Maar op de top van de heuvel staat een modern verzetsmonument, en dat krijgt de hele dag door bezoek. En op de helling aan de overkant is met witte stenen een tekst gelegd, die luidt: 'Lang leve kameraad Tito'.

Het hotel in Zjabljak is een wonderlijk bedrijf. Het wordt coöperatief beheerd, door het personeel. Weinig efficiënt — dan weer loopt het water niet, dan weer loopt het aan een stuk door, dan weer vergeet de portier een boodschap; het eten is héél matig. Maar het personeel is vriendelijk, zonder serviel te zijn, strikt eerlijk en trots — naar Montenegrijnse volksaard. Fooien worden niet aanvaard en de rekening klopt op de dinar.

Dat zullen wij in de nieuwe hoofdstad van Montenegro, Titograd, anders meemaken. Wij zijn per slot toch uit Zjabljak weggekomen, met een bus vol Franse toeristen — de Fransen en hun taal zijn populair in Montenegro — over een weg van steenslag, met griezelige haarspeldbochten, door een landschap dat ons duidelijk maakte, hoe ver wij in Zjabljak van de bewoonde wereld af waren geweest. Het Joegoslavische reisleidstertje vond direct best dat wij meereisden, en wij mochten geen dinar betalen.

Voor het ontbijt in Titograd wordt ons een rekening voorgezet van 1800 dinar voor twee personen. Ik protesteer, en zeg, dat ik dit een waanzinnig bedrag vind. 'Dit is het bedrag van twee café complets, met een ei', zegt de kellner. 'U heeft ons zelf bediend, en weet best, dat wij geen ei hebben gehad, alleen brood met marmelade en koffie'. Hij schrapt 500 dinar van de rekening. Later horen wij van de receptioniste in het hotel, dat dit nog 400 dinar te veel was. Zij heeft er kennelijk genoegen in, het restaurant op een fout te betrappen. Nu kan ik mij niet meer inhouden. 'Dat zo iets bij ons, in een kapitalistisch land, tegenover rijke Amerikanen wel eens gebeurt', zeg ik, 'is nog begrijpelijk. Maar in een zich socialistisch noemend land zou ik

zo iets niet verwachten'. Het argument maakt op haar weinig indruk. Ze heeft over de waarde van het socialisme kennelijk nooit illusies gekoesterd en denkt nog met weemoed aan de vóóroorlogse tijden.

Ze zegt, haar schouders ophalend: 'Ach, wat wilt u, met de zware prijsstijgingen kunnen velen de verleiding niet weerstaan, hun inkomsten wat te verhogen. En ze proberen dat allereerst op de buitenlanders'.

Wij zitten in de bus naar Cetinje, de vroegere schilderachtige hoofdstad van Montenegro. Het landschap is niet zo eenzaam en bar als in het hooggebergte van Durmitor — maar het blijft een steenwoestenij met maar weinig groen. Ik raak in gesprek met mijn buurman — een pope. De receptioniste in Titograd had ons gezegd, dat er ieder uur een bus naar Cetinje ging, 's morgens. En deze mededeling bleek te kloppen. Maar wat de terugweg betreft, was de pope er minder gerust op. 'U moet, zodra u in Cetinje aankomt, bij het busstation kaartjes nemen voor de terugreis. Ik zal u daarbij helpen'.

De dikke vrouwelijke loketbeambte op het busstation blijkt weinig toeschietelijk. Misschien is toch een pope niet de beste introductie? Ik probeer het in mijn beste servisch — en dat is niet erg best — maar zij zegt, weglopend: 'Alle plaatsen zijn bezet voor vanmiddag, maar probeert u het om één uur nog eens'. Wij wandelen, een eindje begeleid door de pope, het stadje in, bezoeken het mooie middeleeuwse klooster, en het Biljarda paleis uit de eerste helft van de vorige eeuw, waar de op het westen georiënteerde kerkvorst Petar Negosj een levensgroot biljart, uit Europa, over zware hellingen en door bergpassen heen, had laten brengen op ezelsruggen. Het bureau voor buitenlandse toeristen, waar wij willen proberen toch nog een plaatsje te veroveren voor een van de twee middagbussen, blijkt dicht te zijn.

Om één uur zijn wij weer bij het busstation. De dikke kaartjesverkoopster is even bureaucratisch onvriendelijk als tevoren, en luistert niet eens naar mijn betoog, dat ik de volgende morgen vroeg met het vliegtuig uit Titograd naar Belgrado moet, voor een congres. Wij hebben trouwens niets bij ons, geen koffertje, geen nachtgoed. 'Vraagt u

maar aan de chauffeur van de bus, of er nog plaats is', zegt ze, mij opnieuw de rug toedraaiend.

De chauffeur blijkt onvindbaar, maar de mensen in de bus wijzen ons vriendelijk een paar lege plaatsen en zeggen: 'Gaat u hier maar zitten'. Maar even later is de chauffeur er en zet ons letterlijk uit de bus. Ik probeer te argumenteren, en begin: 'Is dat de manier, waarop u uw buitenlandse gasten behandelt? Ik ben een Hollandsky, en....'. 'En ik ben een Joegoslovensky', onderbreekt hij me, 'en u gaat er uit'. Wij staan weer op straat. Inderdaad blijken de twee plaatsen voor een span, dat er net aankomt, gereserveerd te zijn. De mensen om ons heen hebben belangstelling voor ons geval, en luisteren als ik hun onze moeilijke situatie uitleg, en de noodzaak om nog dezelfde dag terug te keren. En nu gaan zij met de chauffeur onderhandelen — en het eind is, dat wij er toch in mogen, en dat zelfs één van de passagiers blijft staan om ons te laten zitten — ondanks mijn hevige protesten. 'We zullen u laten zien wat Joegoslavische gastvrijheid is', zeggen ze. De chauffeur accepteert de tweehonderd dinar, die ik hem geef boven de biljetprijs — hoewel hij het eigenlijk niet verdiende. Het wordt een gezellige tocht, iedereen wil een praatje met ons maken. Ze vragen ons uit over ons land en over ons werk. Ik zeg, dat ik over de reis misschien straks een stukje in een tijdschrift zal schrijven.

'En wat zult u dan over ons schrijven?' vraagt de vriendelijke jonge man, die voor ons was opgestaan.

'Over de Joegoslavische mensen niets dan goeds', antwoord ik. En dat meen ik. Als er nogal zo wat gedevalueerd is in Joegoslavië — dan geldt dat niet voor de Joegoslavische mens. Die heeft zijn waarde in goud behouden.

In Belgrado worden wij opnieuw door de vriendelijkheid van de mensen getroffen. Die vriendelijkheid hebben de Serviërs ook tegenover kinderen. Terwijl in de Parijse parken, Luxembourg en Bois de Boulogne, kinderen van hun moeders niets mogen, zich niet vies mogen maken, niet met kinderen van het naburige bankje mogen spelen, en voortdurend beknord worden, is in Belgrado iedereen lief en aardig tegen de kinderen.

Maar diezelfde aardige en rustige mensen worden drin-

gende en ellebogende bruten, zonder enig ontzag voor de veiligheid van de medemens, zodra zij aan het verkeer deelnemen. Het oversteken op zebrapaden is de zekerste manier om een vroeg einde te bereiken. Een zebrapad dient in Belgrado niet om er over te steken, maar om de chauffeur het genoegen te verschaffen niet een, maar tien voetgangers tegelijk de stuipen op het lijf te jagen, en zo mogelijk aan te rijden. En de bushaltes – daarbij zijn onze toch ook niet al te zachtzinnige verkeersgewoonten nog van een opmerkelijke beschaafdheid. Iedereen dringt om in de bus te komen, duwt zijn buurman of buurvrouw opzij, en gaat zitten. Opstaan voor ouderen is er niet bij. De vriendelijkheid voor kinderen vindt hier haar keerzijde: kinderen staan niet op voor ouderen maar beschouwen het als hun speciaal voorrecht, geholpen door hun grotere snelheid en lenigheid, een plaatsje te bemachtigen. Mijn vrouw wachtte even netjes met doorlopen tot ik betaald had; maar een jongetje van een jaar of tien duwde haar arm opzij, drong naar binnen en ging zitten op de enige open zitplaats.

De overige passagiers vonden dat kennelijk heel normaal.

Individualisme en ongedisciplineerdheid worden dus in socialistisch Joegoslavië, evenals in kapitalistisch Nederland, al jong aangekweekt.

Toch hadden wij één prettige ervaring, zelfs in een Belgradose bus. Wij stonden op het achterbalkon met een vrouwelijke collega, eveneens congressiste, te praten. Door plotseling remmen doe ik een stap achteruit en trap op iemands voet, en uit meteen een verontschuldiging: 'Izvinite'. 'Izvinite, izvinite, wat heb ik daaraan', zegt de man boos, 'u heeft mijn schoen vies gemaakt'. Ook de omstanders kijken mij onwelwillend aan.

Wij moeten er net uit, zodat ik niet direct tijd heb mij af te vragen waaraan ik deze onvriendelijke reactie van de in 't algemeen tegenover buitenlanders beleefde Joegoslaviërs te danken heb. Maar op 't moment dat we het Congresgebouw binnenstappen, weet ik het. Wij waren met mijn vrouwelijke collega uit Kiel aan het Duits praten!

Er is toch wel iets uit de verzetstijd blijven hangen in Joegoslavië. Gewoon primitief anti-Duits zijn is er niet gedevalueerd – als bij ons.

Roger van de Velde

HET PSYCHIATRISCH ONDERZOEK

Misschien ben ik onredelijk geweest met Irene, dacht de psychiater. Misschien had ik die vervelende scène kunnen vermijden als ik haar met kalmte en overleg aan het verstand had trachten te brengen dat ik mij, als gehuwd man met een reputatie, geen dwaze risico's kan veroorloven. Het was een psychologische fout in dergelijke omstandigheden te gaan brullen, maar Irène had hem ook zodanig op de zenuwen gewerkt met haar gezanik over die reis.

De psychiater trachtte zich te verzetten tegen een vreemd gevoel van gesluierde droefheid maar hij wist dat hij het als een koortsachtige ziekte zou moeten uitzweten.

Het was de eerste hoogoplopende ruzie geweest met zijn minnares. Veertien jaar voor dien had hij precies hetzelfde gevoel gekend na de eerste ernstige woordenwisseling met zijn vrouw.

Het was niet alleen de gedachte aan Irène, die hem dwars zat. Hij had ook een beetje last van de lever. Hij liet zich steeds weer verleiden om na het middagmaal enkele glazen bourgogne te drinken en soms, vooral bij warm weder, moest hij die onvoorzichtigheid ontgelden.

De psychiater keek op zijn uurwerk en stelde met ontstemming vast dat het later was dan hij gedacht had. Telkens wanneer hij voor een deskundig rapport in de gevangenis kwam, verloor hij om een of andere reden notitie van de tijd. Het verschijnsel was hem herhaaldelijk opgevallen en hij was van mening dat het wel iets zou te maken hebben met atmosferische integratie. Hij had eens gelezen, dat zelfs een kortstondig verblijf in een van de buitenwereld afgesloten ruimte, zoals een mijnschacht, een duikboot of een bunker, de tijdsoriëntatie infecteert. Dat zou dus ook wel waar zijn voor de gevangenis.

De psychiater nam een gestencild formulier, Art. 44–3 van het Wetboek van Strafvordering, uit de lade van het gepolijst bureau en vulde de gebroken tekst aan op de

stippellijn: „Ondergetekende, Dokter R. Marisse, als deskundige benoemd door de heer Onderzoeksrechter P. van Gompel, dd. 8 september 1965 inzake not. nr. 5847-83-65 lastens Jozef Renaat Panhuys, verklaart de volgende eed af te leggen: Ik zweer mijn taak in eer en geweten nauwgezet en eerlijk te vervullen, zo helpe mij God.'

Zoals steeds, plaatste hij met enige tegenzin zijn handtekening onder die verouderde bezweringsformule. Hij had er niet het minste bezwaar tegen de duurzame eed af te leggen, dat hij zijn taak in eer en geweten nauwgezet en eerlijk zou vervullen, maar hij had elke keer het hinderlijke gevoel dat die plechtstatige verbintenis ontluisterd werd door er als wakende getuige een Opperwezen bij te sleuren met wie hij geen uitstaans had. God was een mythomanisch droombeeld, dat in bepaalde gevallen ongemeen interessant kon zijn met betrekking tot de denk- en handelwijze van schizoiede patiënten. Persoonlijk wilde hij er, op grond van zijn levensopvatting, niets mee te maken hebben. Het leek hem zelfs in strijd met zijn eer en geweten hem nolens volens te laten zweren bij een Bijbelse God, die hem zo vreemd was als Allah, Boeddha en soortgelijke concurrenten.

De psychiater vroeg zich af of Irène in een of andere Heiland geloofde. Zij hadden er nog nooit over gesproken want het is een thema dat men zelden aansnijdt op een omgewoeld bed in een schemerige hotelkamer.

Eigenlijk wist hij weinig af van Irène. Hun verhouding duurde nu al bijna een jaar en al die tijd hadden zij niet méér gedaan dan eenmaal in de week bij elkaar geslapen en tussendoor oppervlakkig gebabbeld over dingen zonder enig belang.

Tot zij was beginnen te leuteren over die reis naar de Azuren Kust. Er was natuurlijk geen spraak van dat zij hem op die uitstap naar Nice zou vergezellen. Iemand die op dergelijke fantastische denkbeelden komt, is allicht in staat om ook in God te geloven. Het had er weliswaar niet de schijn van, dat Irène zich enigermate gelegen liet aan de kerkelijke voorschriften in het algemeen en het zesde gebod in het bijzonder, maar vrouwen blijven altijd onberekenbaar en ondoorgrondelijk. Misschien ging zij in stilte haar zwoele zonden biechten in een donkere kerk. Hij huiverde

bij de gedachte aan zulke uitwas van masochisme.

Onderaan het formulier noteerde de psychiater met een rode stylo: 'Honorarium deskundig verslag: 1.897 fr.' Van dat honorarium maakte hij altijd een onschuldig spelletje. Hij had het recht 2.000 fr. en méér aan te rekenen wanneer het rapport iets uitvoeriger uitdeinde. Hij had er echter een gewoonte van gemaakt het bedrag te doen overeenstemmen met de geboorte- of sterfdatum van een bekend Frans auteur. Hij mocht er zich op beroemen, dat hij vrij goed op de hoogte was van de Franse literatuur en daarenboven had hij een sterk geheugen voor data. In dat geval werd het dus Alphonse Daudet. Het hoogste bedrag, dat hij tot nog toe had aangerekend, was 1922, sterfdatum van Marcel Proust. Het was leuk omdat waarschijnlijk nooit iemand achter de code zou komen, terwijl een honorarium van 1.897 of 1.922 fr. bovendien de indruk wekt van gewetensvol werk. Wie, goed weer, slecht weer, altijd maar 2.000 fr. aanrekent, getuigt van gebrek aan verbeelding en kan allicht verdacht worden van gemakzuchtig conformisme.

De psychiater stak een sigaret op en sloeg het dossier J. R. Panhuys open, dat de assistent-verpleger naast het vloeiblad gereed had gelegd. Hij nam kennis van de inhoud met een veeleer formalistische belangstelling want voor een psychiatrisch onderzoek zijn niet zozeer de feiten dan wel de complexiteit en de interpretatie van die feiten van belang.

Het bleek overigens dat die feiten weer niet zoveel zaaks waren. Feiten zijn nooit veel zaaks. Zelfs een moord is op zichzelf een primaire daad, zo oud als de mens.

De moeilijkheden van de genaamde Panhuys waren van familiaal-sociale aard. Hij had zijn echtgenote verlaten en was gaan samenwonen met een weduwe. Omdat hij weigerde onderhoudsgeld te betalen voor zijn twee kinderen, had de vrouw klacht neergelegd en deze onderneming had Panhuys buiten zichzelf gebracht van woede. Hij was op een avond, kennelijk in dronken toestand, afgezakt naar de echtelijke woning, had de helft van de inboedel aan stukken geslagen en in het bijzijn van getuigen gedreigd dat hij terug zou keren voor grondige afbraak van de andere helft indien zijn vrouw hem voortaan niet met rust zou laten.

Onderzoeksrechter Van Gompel had het geraadzaam

geacht een psychiatrisch onderzoek te bevelen gezien de erfelijke antecedenten van betrokkene. Een grootvader was gestorven in een asiel voor zwakzinnigen en een tante had zelfmoord gepleegd door het innemen van vitriool.

De psychiater was lichtelijk ontstemd omdat hem de laatste tijd hoofdzakelijk banale faits-divers werden voorgeschoteld. Was het toeval, dat de interessante gevallen werden toevertrouwd aan Cornette; zoals de kerkhofpyromaan en de lustmoordenaar, die met lippenrood een vers uit het Boek der Rechters had neergeschreven op de buik van zijn slachtoffer? Hij begreep niet wat men in Cornette gezien had. Cornette was hopeloos conventioneel, en iedereen wist dat hij nog zwoer bij Jung.

De psychiater vroeg zich af hoe Louise zou reageren als hij haar op een dag voor de voeten zou smijten, dat hij er sinds een jaar een minnares op nahield, en dat hij van plan was met die minnares te gaan samenwonen. Louise zou een zenuwtoeval krijgen en in haar drang tot zelfbehoud ongetwijfeld intrigeren met allerlei familiale invloeden. Nochtans zou zij zich niet het hoofd hoeven te breken over onderhoudsgeld. De beurseffecten van Petrofina stonden op haar naam en hij zou haar vanzelfsprekend een zeer substantiële jaarlijkse toelage verstrekken. Materieel zou zij er niets bij verliezen.

Het was mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat Louise reeds geruime tijd op de hoogte was van zijn liaison, al maakte zij nooit een zinspeling in die verboden richting. Maar de officiële erkenning van een minnares, laat staan haar abdicatie voor een wijfjesdier zoals Irène was natuurlijk niet denkbaar. Het was gewoon een krankzinnig idee.

Hoe kon Irène het overigens in haar hoofd halen dat hij bereid zou zijn haar voor een week mee te nemen naar dat medisch congres in Nice? Het mocht dan begrijpelijk zijn, dat zij van zulke gelegenheid wilde gebruik maken om enkele dagen door te brengen bij haar oudere zuster, die zich met een pasteibakker te Marseille had gevestigd, maar alleen het feit dat hij haar op zulk een tocht zou meenemen in zijn auto, zou reeds een soort van officiële erkenning zijn. Hij kon haar bezwaarlijk met het klassieke geintje aan de collega's voorstellen als zijn secretaresse of een lieve nicht. Er zijn vrouwen, die hun functionele habitus verra-

den zonder een stap te verzetten of een woord te spreken. Irène was zulk een vrouw. Zij was de incarnatie van de tijdeloze concubine.

De psychiater trok even een grimas bij een verraderlijke kramp in de leverstreek en sloeg een blad om van het dossier. Hij las verveeld de aantekeningen betreffende het lichamelijk onderzoek, die de assistent-verpleger als een toegewijde schooljongen in zijn rond handschrift had genoteerd:

'Betichte is een magere verschijning. Bij inspectie bemerken wij een litteken aan de rechterslaap tengevolge van het doorgemaakt trauma tijdens een verkeersongeval. Auscultatie en percussie van hart en longen normaal. Bloeddruk 135/80, polsslag 84/min. Abdominale organen normaal wat betreft grootte, ligging en functie. Urine vrij van suiker en eiwit. Reacties van Bordet-Wassermann en van Kahn in het bloedserum negatief. Pupillen gelijkvormig en normaal reagerend op licht en convergentie. De overige cranische zenuwen eveneens intact. De pees- en periostreflexen overal aanwezig en symmetrisch. Geen pathologische reflexen. De proef van Romberg is negatief en de coördinatie normaal. Besluit: betichte is lichamelijk gezond.'

Viermaal het woord 'normaal' in dertien telegramzinnen. Voor de zoveelste maal stelde de psychiater vast dat onevenwichtigen bijna altijd lichamelijk gezond zijn. Het was klaarblijkelijk een valstrik van de natuur om een defecte geest bij voorkeur te laten schuilen in een harmonisch lichaam. Die speurtocht in de grensgebieden van de toerekenbaarheid was overigens het boeiende in de psychiatrie. Krankzinnigen zijn direct herkenbaar, niet alleen aan hun gedrag maar meestal ook wel aan typische lichamelijke stoornissen. De eerste de beste plattelandsdokter kan in zulke gevallen een diagnose stellen. Maar de onzichtbare gerefouleerde afwijkingen ontdekken achter het bedrieglijk en niet zelden vernuftig travestie van een normaal voorkomen, dat was vakkundig precisiewerk.

Werktuigelijk sloeg hij een blad terug om de geboortedatum van betichte na te kijken: 1934. Het stemde hem wrevelig dat hij er geen bekend Frans auteur uit zijn nochtans welvoorziene collectie kon aan vastknopen. Hij vond alleen bij benadering Barbusse 1935 en Gide 1932. Van

Bazin was hij niet helemaal zeker.

Hij drukte op de electrische schel aan de zijkant van het bureau en de assistent-verpleger liet de genaamde J. R. Panhuys binnen. Het was een slanke, veeleer tengere man maar de contractie op zijn ongeschoren gelaat liet een ingehouden kracht vermoeden, zoals bij een frele athleet die neerhurkt in de startblokken.

'Gaat u zitten', zei de psychiater, en hij deed daarbij een moedige poging om een minzame klank in zijn stem te leggen, ondanks het onbehaaglijk gevoel in zijn leverstreek. Hij sprak de gedetineerden altijd aan in de beleefdheidsvorm, al leidde die hoofsheid wel eens tot potsierlijke situaties want het gebeurde niet zelden dat al te rondborstige jongens hem tutoyeerden met een ongedwongen familiariteit, alsof zij sinds jaar en dag dezelfde stamkroeg bezochten.

Maar ook in zulke gewrongen omstandigheden bleef de psychiater met serene onaantastbaarheid een beschaafde vormelijkheid in acht nemen. Primo: omdat hij een minimum aan maniërisme in overeenstemming achtte met zijn standing; secundo: omdat hij het verkieslijk oordeelde door de manifestatie van een zekere levensstijl afstand te bewaren ten opzichte van het profanum vulgus, dat zich alleen reeds door zijn aanwezigheid in de gevangenis gedistancieerd had. Het was een methode die hem tot nog toe bevrediging had geschonken; temeer omdat zij scherp contrasteerde met de zogenaamde 'jovialiteit' van Cornette, die met een al te simplistische tactiek de gevangenen behandelde als gelijkwaardigen.

De psychiater bood een sigaret aan, maar de man schudde zwijgend het hoofd. De vingers van zijn rechterhand zagen nochtans geel van de nicotine. De psychiater maakte met zijn rode stylo een aantekening in een minuscuul notaboekje en leunde achterover in zijn armstoel.

'Ik lees hier in het dossier, mijnheer Panhuys, dat u werkt bij de Reinigingsdienst. Wordt zulk werk behoorlijk betaald?'

'Het zou veel beter kunnen', antwoordde de man somber.

De psychiater glimlachte tegemoetkomend.

'Natuurlijk, het zou altijd beter kunnen. Ik zou ook liever méér verdienen. Maar ik bedoel: is uw inkomen voldoende

om in uw behoeften te voorzien en nog wat opzij te leggen?'

'Ik loop 's avonds nog voor een verzekeringsmaatschappij' zei Panhuys. 'Ik heb een T.V.-toestel af te betalen.'

De psychiater maakte een nieuwe aantekening in zijn notaboekje. Hij deed nog altijd zijn best om zijn stem minzaam te doen klinken.

'U werkt 's avonds voor een verzekeringsmaatschappij als bijverdienste om een T.V.-toestel af te betalen en u gaat in uw woning de meubels vernielen. Dat is toch niet zeer logisch, mijnheer Panhuys?'

'Het is niet langer mijn woning maar het waren mijn meubels', zei de man. 'Al die meubels heb ik gekocht vóór het huwelijk en wij zijn getrouwd met scheiding van goederen. Ik mag toch wel mijn eigen meubels kapotslaan?'

'Ik geloof wel dat zoiets mag, maar wat voor zin heeft het? Als u een meningsverschil hebt met uw vrouw, dan is het toch niet noodzakelijk de boel kort en klein te slaan om uw mening kracht bij te zetten. Zoiets deed men allicht in het stenen tijdperk. Maar voor iemand die bij de Reinigingsdienst werkt en in verzekeringen doet, is dat toch wel een zonderlinge handelwijze. Waarom bent u eigenlijk van uw vrouw weggegaan, mijnheer Panhuys?'

'Omdat ik haar moe ben', zei de man schutterig, en in zijn bondigheid klonk dat als een afdoend argument.

De psychiater bladerde dromerig in het dossier. Was het in deze tijd nog mogelijk de maatschappelijke regels tot zulke verbazende eenvoud te herleiden, dat men een vrouw doodgewoon in de steek liet wanneer men haar moe was? Eigenlijk was ook hij Louise moe. Hij was haar reeds jaren hartgrondig beu, maar hij kon haar toch niet zonder meer achterlaten in dat veel te grote huis. Zelfs wanneer hij ook nog de beurseffecten van Texaco op haar naam liet overschrijven, dan viel er niet aan te beginnen omdat er nu eenmaal wetten en practische bezwaren in de weg stonden om de schimmel van zijn voeten te wassen, want de psychiater kende ook zijn Vlaamse auteurs. Althans de meest gebruikelijke citaten.

In stilte bewonderde hij deze man, die zo radicaal een streep durfde trekken onder de sleur van een verkwijnende liefde, maar dat mocht hij natuurlijk niet voor zichzelf bekennen want dan zou hij die bewondering konsekwent in

de practijk vorm moeten geven. Hij deed evenwel zijn best om begrip op te brengen voor de ongecompliceerde besluitvaardigheid van deze Neanderthaler.

'Ik neem aan dat u niet meer van uw vrouw houdt, mijnheer Panhuys. Ik neem zelfs aan dat u met een andere vrouw gaat leven. Maar dat is toch geen reden om uw kinderen aan hun lot over te laten. Elke man, die zichzelf respecteert, zorgt voor het onderhoud van zijn kinderen vooraleer een T.V.-toestel op afbetaling te kopen. U wenst toch niet dat uw kinderen mede het slachtoffer worden van deze spijtige onenigheid?'

'Het zijn mijn kinderen niet', antwoordde Panhuys, en ook dat klonk als een afdoend argument.

De psychiater bladerde verwonderd in het dossier.

'Ik lees hier, mijnheer Panhuys, dat u twee wettelijk erkende kinderen op uw naam hebt staan. Albert, geboren op 2 maart 1957 en Cécile, geboren op 12 juli 1959. Dat kunt u toch niet loochenen?'

'Het zijn mijn kinderen niet', herhaalde de man nurks. 'Zij heeft mij van het begin bedrogen. Zij heeft mij tijdens een ruzie zélf bekend dat die kinderen van een andere vader zijn. Ik kan u zelfs de naam en het adres van de werkelijke vader op een briefje schrijven.'

Wat zou er gebeuren als Irène een kind moest krijgen? dacht de psychiater. Tot op zekere hoogte zou ik natuurlijk wel kunnen rekenen op de discrete hulp van een betrouwbare collega. Maar gesteld dat Irène het lang genoeg verborgen zou houden; gesteld dat zij absoluut een kind zou willen om hem met zulk vleselijk bewijs te binden, of eenvoudig maar omdat zij in een onberekenbare gril naar een kind zou verlangen. Wat zou hij doen? Natuurlijk zou dat nog geen voldoende reden zijn om Louise te verlaten. Maar hij zou toch op de een of andere manier partij moeten kiezen. Het was weer eens een idioot denkbeeld, maar hij zou er in het vervolg toch beter op letten dat Irène werkelijk haar pil nam.

'Mijn beste man', zei hij, 'dit is een delikaat geval. Die kinderen zijn wettelijk van u en daar valt niets aan te veranderen. Zelfs wanneer uw vrouw onthuld heeft wie de werkelijke vader is en zelfs wanneer u de naam van die vader op een briefje kunt schrijven, dan blijven het nog

altijd uw wettelijk erkende kinderen. Ik vrees dus dat er niets anders op zit dan onderhoudsgeld te betalen.'

'Ik denk er niet aan', antwoordde de man met een beslistheid die hij uit gans zijn tengere figuur scheen te persen.

'Dan komen er onvermijdelijk weer moeilijkheden', zei de psychiater meewarig, en bij het woord moeilijkheden dacht hij onwillekeurig aan Irène met een dikke, zwangere buik. 'Het blijkt dat u die avond van de feiten gedreigd hebt dat u zoudt terugkeren om de andere helft van het meubilair te vernielen als uw vrouw u opnieuw lastig zou vallen met dat onderhoudsgeld. Was dat intimidatie of blijft u daarbij?'

'Wat is intimidatie?' vroeg de man met kennelijke argwaan.

'Bangmakerij. Iemand trachten te beïnvloeden met bedreigingen, die men toch niet uitvoert.'

'Het was geen bangmakerij. Ik meen het zowaar ik hier zit. Als zij mij niet met rust laat, dan sla ik de rest aan diggelen. Het zijn per slot van rekening mijn meubels.'

'Het zijn misschien wel degelijk uw meubels en voor mijn part mag u daar brandhout van maken, maar als u met zulke wraakplannen rondloopt, dan bent u, helaas, een gevaar voor de maatschappij. Waarom probeert u niet wat verstandiger te zijn? Zij is tenslotte toch uw vrouw.'

De man bekeek hem met een kille, bijna vijandige blik maar gaf geen antwoord.

Waarom probeer ik ook niet verstandiger te zijn? dacht de psychiater. Het was de eerste maal in zijn leven dat hij tegen een vrouw gebruld had, en hij had er reeds spijt van toen de deur van Irène's appartement achter zijn rug dichtviel. Hij schaamde zich ook een beetje omdat hij zich brutaal had aangesteld, want zelfs tegenover een minnares in négligé moet men een zekere levensstijl in eer houden. Maar Irène was ook zo onredelijk geweest met haar sarcastische opmerkingen over zijn burgerlijke mentaliteit en haar bedreigingen om de verhouding af te breken, al was ook dat ongetwijfeld intimidatie geweest. Hij had haar in enkele weken tijd een stel peperdure lingerie en een hanger in geajoureerd émail geschonken, en zij betuigde haar dankbaarheid met de oren van zijn hoofd te zagen over die onmogelijke reis.

'Bent u altijd zo opvliegend en haatdragend?' vroeg hij een beetje afwezig.

Panhuys bleef somber en gesloten zwijgen. Zijn rechterhand met de gele nicotine-vingers omknelde de rand van het bureau en zijn kneukels werden wit onder de druk.

'Waarom antwoordt u niet?' vroeg de psychiater bijna bitsig. Hij had al zijn minzaamheid en geduld opgebruikt en de herinnering aan de hanger in geajoureerd émail, die hem 6.000 fr. had gekost, bracht zijn gestoorde lever nog méér overstuur.

De sombere man boog zich lichtjes voorover en hij accentueerde zijn woorden met korte, driftige klopjes van zijn ring op het glazen blad van het bureau.

'Ik wil niets met dokters te maken hebben. Als het gerecht mij wil straffen, dan is dat de zaak van het gerecht, maar ik wil voor de rest met rust gelaten worden. Ik voel er niets voor om in een gekkenhuis opgesloten te worden zoals mijn grootvader.'

De psychiater maakte weer een aantekening in zijn notaboekje.

'Hebt u uw grootvader goed gekend?' vroeg hij listig.

'Ik heb mijn laatste woord gesproken', zei Panhuys. Hij klemde de dunne lippen op elkaar en keek ostentatief over de schouder van de psychiater door het getraliede raam naar een witgekalkte scheidingsmuur.

'Dat is mijn laatste woord', had de psychiater tegen Irène gezegd, met de deurknop in zijn klamme hand. Ook hij wilde met rust gelaten worden. Hij voelde er niets voor in opspraak te geraken door de gril van een vrouw die, uiteraard haar functie, uitsluitend bestemd was voor binnenhuisgebruik. Wat had hij te maken met die pasteibakkerij te Marseille? Gesteld dat zij betrokken werden in een verkeersongeval. Gesteld dat zij beiden voor verzorging dienden opgenomen te worden in een hospitaal met al de daaruit voortvloeiende verwikkelingen. Gesteld dat Louise zich op het laatste ogenblik nog in haar hoofd zou halen hem te vergezellen naar dat medisch congres want zij had soms van die onverwachte invallen. 'Het is mijn laatste woord', had hij gezegd, en Irène, huilend in haar rose stepin op de rand van het bed, had een pantoffel naar zijn hoofd gekeild. Achteraf bekeken leek het nogal burlesk.

Het deed denken aan een goedkope Parijse vaudeville.

'U weigert dus verder uw medewerking te verlenen aan dit onderzoek?' vroeg de psychiater.

De man gaf taal noch teken. In zijn te grote blauwe overall zat hij daar als een versteende verpersoonlijking van het zwijgzaam verzet en zijn ogen hadden een vreemde glans.

'Ik moet u er op wijzen, dat uw houding in strijd is met uw belangen.' De psychiater keek op zijn uurwerk en stelde met voldoening vast dat er nog voldoende tijd overbleef om die namiddag een tweede patiënt te onderzoeken, zodat Irène's hanger voor een groot deel zou geamortisseerd zijn. 'Ik geef u één minuut bedenktijd om te antwoorden op mijn vraag of u opvliegend van aard bent', zei hij dreigend, zoals men een balsturige schooljongen respijt geeft om zijn gedrag te beteren.

Hij begon, met de handen op de rug, over en weer te lopen in de kamer. Zes stappen heen, zes stappen terug. Eigenlijk zou het wel prettig zijn Irène ginder aan de Azuren Kust een weeklang bij de hand te hebben, dacht hij. Zij zou zich kunnen installeren in een hotel in de buurt van haar zuster. Van Nice naar Marseille is het niet zo ver. Hoop en al een uur met de auto. Hij zou haar elke avond kunnen opzoeken en de nacht met haar doorbrengen zonder dat iemand er lucht van kreeg. Op de keper beschouwd was het wel te verwezenlijken, en wellicht zou hij zélf op het idee gekomen zijn als zij zich niet zo kinderachtig had aangesteld. Het was weliswaar begrijpelijk dat zij haar oudere zuster na drie jaren scheiding verlangde weer te zien, maar het zat hem een beetje dwars dat zij méér belang scheen te hechten aan de vrouw van een pasteibakker dan aan het vooruitzicht van zeven ongestoorde nachten. Indien zij het charmant aan boord had gelegd, met die sluwe vrouwelijke koketterie die hem zo lief was, dan zou hij waarschijnlijk wel toegegeven hebben, maar nu hij categoriek stelling had gekozen tegen haar opdringerige eisen, moest de kwestie als afgedaan beschouwd worden. In de grond vond hij het jammer.

Er waren ruim twee minuten verstreken.

'Wel?' vroeg hij wrevelig. 'Hebt u goed nagedacht?'

'Ik wil niets met dokters te maken hebben. Ik wil met

rust gelaten worden', herhaalde de man stug.

'Goed', zei de psychiater. 'U hebt het zélf gewild.'

Hij drukte op de electrische schel en klapte het dossier dicht, alsof hij wilde beduiden dat daarmee de zaak afgedaan was.

'U kunt gaan, mijnheer Panhuys.'

De assistent-verpleger liet de tengere man in de blauwe overall uit om hem terug naar zijn cel te leiden. Door het geopende tralieraam kwam de geur van sjalotten naar binnen want de keuken lag in dezelfde vleugel.

De psychiater draaide een blad in de schrijfmachine, stak een sigaret op, en begon met twee vingers zijn rapport te tikken. De geijkte, zinloze woorden vloeiden vanzelf uit zijn hoofd want hij had reeds honderden dergelijke rapporten opgemaakt en het kwam, afgezien van luttele varianten, altijd op hetzelfde neer. Na enkele jaren was het louter routine-werk geworden.

'Op grond van de hiernavolgende bevindingen blijkt dat betichte lijdt aan zware karakterstoornissen, gekenmerkt door een schizoiede teruggetrokkenheid en een oppervlakkige levensinstelling. Daaruit volgt dat betichte, naar onze mening, onbekwaam is om zijn daden te beheersen en dat hij verkeerde in een erge staat van geestesstoornis op het ogenblik der feiten hem ten laste gelegd....'

De psychiater doofde zijn sigaret en keek dromerig naar de kronkelende rook langs de rode letters van de asbak: Dubo-Dubon-Dubonnet.

Ik zal Irène deze avond telefoneren, dacht hij. Wij hebben ons allebei aangesteld als kinderen en ik begrijp nog steeds niet waarom ik haar zo brutaal heb afgesnauwd. Als wij het handig aan boord leggen, kan het een zeer aangenaam congres worden. Zeven collegiale dagen te Nice. Zeven passionante nachten te Marseille. En voor Louise zal ik een halssnoer of een andere glinsterende bagatel meebrengen. Maar ik moet absoluut wat minder bourgogne drinken.

Gevangenis te Antwerpen 1965.

Er is tot nu toe in Nederland betrekkelijk weinig aandacht besteed aan verzetspoëzie uit de kampen. De redaktie brengt hier een afgeronde cyclus bijeen die een goede indruk geeft van het gevoel van ballingschap bij de hollandse vrouwen in Ravensbrück. Vier van de hieronder gepubliceerde gedichten werden al eerder gepubliceerd, namelijk in OPDAT DE KINDEREN LEVEN *van de Nederlandse Vrouwenbeweging (niet in de handel) en in de roman* DE GROENE JAS, *destijds bij Pegasus verschenen.* *Red.*

Sonja Prins

AAN ONZE KINDEREN

voor Tony

Ver weg, onzichtbaar, en toch altijd te voelen
zijn onze kinderen. Dat wat wij klein en naakt
in onze handen hielden, wasten en voedden
aan onze borst gedrukt, in plotselinge schrik
optilden van de grond. Dan kwam de zekerheid:
het is nog daar – hun ogen en hun handen
die ons dikwijls in de slaap nog zochten
en hun stemmen in de nacht als wij niet kwamen.

Al praten honderd vrouwen allen samen
toch is het stil rondom, nu hun stem niet meer klinkt.
En wij zijn het, die nachtenlang in onze dromen zoeken
en niets gevonden hebben als de morgen komt.

Een rij van donkere schimmen gaat de heuvel over
één volgt ons immer, die ons moet bewaken.
De einden van haar lange zwarte mantel raken
de horizon, als van een wachtende en hongerige vogel.

De wind waait en de regen dringt in onze haren.
Het is de dagelijkse weg. Wisten wij nu zeker
dat dit de laatste weg is die zich voor ons opent
dan maakten wij onmiddellijk een einde aan ons leven.

Wij zullen hun gezichten wedervinden, hun zachte wangen
strelen en hun talloze ernstige en onbezonnen vragen
beantwoorden. Wij weten dat zij wachten.
Dit laat ons verder leven, als horigen en slaven.

Ravensbrück, 1943

AS VAN DE AARDE

Zij maakten niets van haar, niets dan as van de aarde.

Zij brandden haar tot as, de trouwe kameraden
toen kou en honger aan haar lichaam vraten
tot daar geraamtes stonden met bloedeloze huid.

Eens komt de tijd dat over land en volkeren vloeit uit
die zilveren laag waaruit het nieuwe leven spruit
glanzend in het verre licht van vele jaren.

Meer dan 't leven van haar beulen heeft haar sterven
waarde.

Als wat uw dood was niet meer hier zal zijn:
de grauwen en de zwarten, de bunkers en de pijn
komt weer voor aller oog de zilveren schijn.

Zoals de melkweg onuitwisbaar aan de hemel is
blijft uw dood ook een eeuwige gedachtenis.

Ravensbrück, winter 1944/'45

WEER EEN WINTER IN

Wij komen door een dorp op volle wagens
Zoveel waarvan ik niet meer wist
Rijdend worden de gedachten losgeslagen
De tranen stromen langs mijn gezicht

Eens hoorde ik bij hen die voor elkander zorgen
Elkaar beschermen keer op keer
Voor de beminden alle jaren werken
Ik ben geen moeder meer

Een ander neemt mijn kinderen mee als allen vluchten
Ik weet niet waar zij zijn
Zij geloofden mij en zij vertrouwden mij
Dat is nu alles schijn

Morgen staan wij weer de ganse dag op 't veld
Bij bossen rood
Tussen blauwe sparren steekt een gele berk
De herfst bloeit vruchteloos

Voor ons die al ons hopen en verlangen zetten
Op zijn gewin
Nu gaan wij honderden gevangen vrouwen
Weer een winter in

Zo vol verdriet dat overvloeit wanneer men sterft
En dan geneest
Alles wat ons leven waarde gaf
Dat is geweest

Wij sterven niet, wij houden deze scherpe pijn
En weten ook waarvoor
Wij werken moe van dagbegin tot aan het eind
De winter door

Ravensbrück, 1944

HOLLAND

Jouw naam is als een wond die in guur weer blijft schrijnen
En plotseling openschiet. Het was geen groot verdriet
Maar nu zie ik opnieuw de liefste plek verdwijnen
Keer ik weerom? Ik weet het niet

Wij liggen in het stro en allen zwijgen
Tot een van jou vertelt, die 't laatste bij ons kwam
Zij spreekt van de gevaren die jou dag aan dag bedreigen
Mijn keel knijpt toe om wat jou overkwam

Maar dan vertelt zij hoe jij vecht met onbesmeurde vanen
En dat zegt ons het meest
Wij kruipen om haar heen en voelen ons tezamen
Ons leven is toch niet vergeefs geweest

Wij die in ballingschap op de bevrijding wachten
Gaan door de avond heen en horen zijn geluiden
Zonder de angst voor nieuwe dagen en vermoeide nachten

Jouw naam is als een klok die zacht en ver blijft luiden

Ravensbrück, 1944

VRIJHEID

In gouden en witte kleuren, landschap dat wij in de droom
ontwaren
Zo fijn en wit geverfd als sprookjes die in rook opstijgen –
Konden wij jou eenmaal recht voor onze ogen krijgen!
Jij gaat voorbij, alsof we tussen hoge rotsen varen.

Wat blijf jij ver van ons, jij goudbemaalde! Vrijheid
Wat blijf jij ver – Een smalle witte streep aan grauwe zeeën
Den einder langs, boven ons hoofd de wijde witte vlucht
van meeuwen
Wij op een schip dat thuiskomt, ons hart vol blijheid.

Al heb je ons ook pijn gedaan, zo vele malen
Als jij voorbijtrok en ons 's nachts je gouden veren toonde
Wij weten toch dat wij jou eens verenigd zullen binnen-
halen
Wat is meer waard dan dat? Vreugde gezamenlijk zal deze
tijd bekronen.

Ravensbrück, 1944

ALS HET VAN MIJ AFHANGT

'Als het van mij afhangt dan kun je gaan
naar jullie eigen land. Ik hou je hier niet vast.
Je werkt toch altijd minder dan een man
en iedere sterke, goedgevoede vrouw
doet meer dan jij. Ik hou je hier niet vast.'

Dit zeg je nu al jarenlang. Intussen
hebben wij een landgoed opgebouwd:
woonhuizen, stallen, schuren en barakken —
Dit alles deden wij. Dit werd ons toevertrouwd.

De bossen om ons heen zijn bruin en zwart.
Wij hebben ze verzorgd, het dode hout
versleept, vier winters lang en omgezaagd
de gladde stammen voor de groeven.
Toen wij door diepe sneeuw gebaggerd zijn
dag in dag uit gegeseld door de wind
met pakpapier beschut en gaten in de schoenen
is deze prijs betaald. Wij konden niets
ertegen doen. Gij hebt het zo gewild.
Gij hebt zorgvuldig onze haat gekweekt.
En tussen haat en liefde voor het jonge groen
hebben wij nieuwe loten uitgezet, gekweld
door dorens, in moerassen waar het vocht
ons kromtrok, benen en gezicht gezwollen
door insekten — Wij hebben het gedaan.

Waar wij ook zullen zijn, hierna, de grond
ontgonnen en bewerkt ligt klaar.
Waar wij ook zullen zijn, hierna, en waar wij gaan —

Eindeloze rijen werkten wij af in landarbeid
op velden als zeeën zo breed en wijd
de blauwe hemel als een dikke vacht
gestapeld op de grond die onze voeten brandt.
Wij zijn geketend aan de hardgebakken aarde
wij en ons werktuig van gelijke waarde
handen breed en lomp met dikke randen
lichamen waarin de bloei versmoorde

lelijk als de bomen die gij liet verdrogen
in de nieuwe boomgaard. Gij hebt hun groei veracht
wij hebben dagenlang van ver het water aangebracht
voor deze velden, wit en grijs geblakerd.

Dit was ons werk: wij maakten deze bruggen, deze wegen
met de honger altijd achter onze ruggen
waar wij wankelend voorwaarts torsten
onze ijzeren korven, zware stenen sleepten.
Velen zijn ziek geworden, enkelen gestorven
maar altijd kwamen nieuwe vrouwen uit het lager
strompelend achteraan en leden honger
met wonden die niet heelden en abcessen
op de benen. Toch werd het werk gedaan.

Gij hebt daarbij gezeten in de koele schaduw
met hoge laarzen, zwepen, thermosflessen.

Een woonhuis wordt versierd met kostbare tapijten
een park, een stenen hof. Wij zullen 't niet vergeten.
Wij gaan de dagelijkse weg van 't werk naar de barak:
tralies voor de vensters, de deur wordt toegesmeten.

Als gij uw feesten viert van onze oogst
en lacht en spot om ons verdriet
denkt gij wellicht: 'Dit alles gaat voorbij
spoorloos voorbij.' Zo is het niet.

'Dan reizen jullie met de eerste trein naar huis —'
Die tijd komt ook. Het staat alleen niet vast
wie hier het eerst vertrekt, daar gaat het om.

Die tijd komt ook. Dan wordt het pleit beslecht.
Reeds legt gij pantservuisten klaar
voor het laatst gevecht.

'Als het van mij afhangt dan kun je gaan —'
Jazeker. Zeer verplicht. En vriendelijk bedankt
SS-man Schmidt — meneer de kommandant.
Wij weten toch wie hier het laatst zal staan.

Mecklenburg, 1945

OP SNEEUW- EN MODDERWEGEN

Wij lieten u daar achter
op de kale vlakten
in het oosten
zovelen van de onzen
zijn daar gebleven

Wij lieten u daar liggen
op de modderwegen
in sneeuw en regen
geen hart kan dit vergeten
geen hoofd is als weleer

Wij bleven zelf achter
op de grote heuvels
in de geulen
met leem op onze handen
een schim uit uw verleden

Wij keerden weer en zochten
onze kameraden
wij lieten u daar liggen
op sneeuw- en modderwegen
nu zien wij uw gezichten

Het werk ligt hier te wachten
het werk is als voorheen
daar zijn ook jonge krachten
en duizend jonge ogen
wij voelen ons nog vreemd

Dat dode deel in duitsland
die donkere last in ons
is als het ijzer in de oven
en als een steen in onze handen
een blijvend deel van ons

Amsterdam, 1945

L. H. van der Tweel

BRAZILIE, LAND VAN UITERSTEN

Een wetenschapsman of wat daarvoor wil doorgaan, althans gehonoreerd als zodanig, heeft weinig zin in het schrijven over iets waarvan hij slechts een oppervlakkige kennis draagt terwijl hem de tijd ontbreekt om zich uitvoerig te documenteren. Ik meen echter toch dat het min of meer onbevooroordeeld en naief bekijken van een totaal vreemde situatie bepaalde aspecten ervan kan belichten die mogelijkerwijs ook voor anderen van belang kunnen zijn. Hoe gaarne had ik van te voren geweten wat ik zelf hier tracht weer te geven. Nog een waarschuwing. Niet alle getallen die ik geef waren op eenvoudige wijze voor mij controleerbaar. Zij zullen echter wel een goede indruk geven van de problemen waarop ze slaan.

Iets van land en volk

De taal is Portugees, lastig voor ons te verstaan, maar met wat moeite redelijk leesbaar. Enige gegevens, overgenomen uit het uitstekende boekje *Brésil* van Pierre Joffroy:

Oppervlakte:	8.513.844 km² (Frankrijk 550.986).
Bevolking in 1960:	70.799.000 (Rio en Sao Paulo ieder ca. 4 miljoen).
Gecultiveerd in 1961:	250.000 km².
Aantal fabrieken in 1958:	125.000.
Aantal werknemers:	1.800.000.
Export in 1960:	$ 1.268.772.000 (*f* 65,– per hoofd der bevolking).
Import:	$ 1.462.138.000.
Belangrijkste producten:	koffie $ 712.000.000.
	cacao $ 98.000.000.
	mineralen $ 92.000.000.
	hout $ 47.000.000.
	katoen $ 45.000.000.
	suiker $ 57.000.000.

In 1822 werd het land onafhankelijk toen de toenmalige beheerder Dom Pedro I, lid van de koninklijke familie van Portugal, teruggeroepen werd. Hij sprak volgens de legende — op alle schilderijen ziet men hem te paard gezeten met het zwaard in de hand — de historische woorden: Onafhankelijkheid of de dood. In werkelijkheid moeten de woorden aanzienlijk daarvan hebben verschild. Onze hoffelijke Braziliaanse gastheer wenste ze tenminste niet te citeren.

Hij werd opgevolgd door zijn zoon Pedro II die tot grote verbazing van alle kinderen altijd met een grote baard afgebeeld wordt, zodat ze nooit kunnen begrijpen hoe hij de zoon van Pedro I kan zijn. Die Pedro II was een groot erudiet, vriend van Pasteur, die o.a. contact opnam met Einthoven, een briefwisseling had met Victor Hugo en eindelijk in 1888! de slavernij afschafte. Dit gaf aanleiding tot een grote crisis (monocultuur berustte op slavernij) en een zelden voorkomend feit: de keizer wordt door de meest conservatieve groep naar huis, of liever gezegd naar Parijs, gestuurd. En nu is er een soort heimwee naar het paradijs van weleer. Want wat is de huidige situatie: iedere keer een andere president, die, al of niet 'homme honnête', een hele sleep achter zich aanheeft die allerminst honnête is. Soms krijg je de indruk dat alle revoluties slechts een changement de décor zijn. De revoluties zijn zelden bloedig. Eén schot, wat lieden in de gevangenis, die dan overigens wel best aan tbc mogen sterven, maar die als ze het overleven ook weer hun pensioen kunnen krijgen. Thans is er een z.g. presidentieel regiem, gesteund door een zeer reactionaire groep militairen.

Mijn voornaamste bezigheden bestonden uit het geven van een cursus (signaalanalyse) voor fysiologen en fysici (electronici) aan het biofysisch instituut van de universiteit van Brazilië onder leiding van Carlos Chagas, de zoon van de ontdekker van de ziekte van die naam. Het grote probleem van Brazilië kwam hier al spoedig naar voren. Chagas zelf is een onderzoeker van internationale naam. Van sommige zijner medewerkers kan hetzelfde gezegd worden. Mijn 'organisator' is slechts 30 jaar oud, reeds een befaamd man op het gebied der cardio-fysiologie en zoals de meeste jongeren op het laboratorium voor een flink deel opgeleid

in de Verenigde Staten. Prachtige toestellen zijn er ook. Meer dure oscilloscopen dan op mijn laboratorium, maar gedeeltelijk stuk. Wie zou ze moeten repareren? De onderzoekers die het zelf enigszins kunnen, hebben ook nog veel ander werk, zorgen dus alleen voor hun eigen apparatuur. Dure apparaten dus, maar geen voorraad weerstanden, geen snoer, nauwelijks een soldeerbout. Eerste klas onderzoekers, maar geen HTS-ers, geen instrumentmakers. Nog nimmer zag ik een instrumentmakerij die zo verwaarloosd was.

Het laboratorium bevindt zich in een groot gebouw, dat meerdere instituten bevat. Allerlei vernieuwingen vinden plaats, maar de goot mondt sinds jaar en dag boven de trap uit. De klok die de studenten naar college toe moet noden wees nimmer binnen ca. 1½ uur van de ware tijd aan. Trouwens in heel Rio lopen nauwelijks twee klokken gelijk. Als dan ook de telefoon (2 cent per openbaar gesprek) maar slecht functionneert, dan moet werkelijk vaak iets 'amanha' plaats vinden.

Denk niet dat als ik deze ietwat saillante feiten noem, ik neerbuigend neerzie op mijn dagelijkse omgeving in Rio of dat ik de leiding van het laboratorium niet zou waarderen. Wat men presteert met de mogelijkheden, liever gezegd onmogelijkheden van deze samenleving, vraagt wel degelijk om bewondering.

Misschien is dit ontbreken van een basis voor een technologische en wetenschappelijke opbloei wel gegrond op een veel diepere structuur. Men vindt wolkenkrabbers en vreselijke krotten zonder sanitair of iets, soms nog voor een aanzienlijke huur. Grote bezittingen en mooie flats aan de zee. Maar geen tuindorpen met eenvoudige welvarende gezinnen.

Een ingenieur bij een belangrijke maatschappij kan *f* 70.000,– per jaar verdienen en zijn arbeiders *f* 1200,–. Maar het is dan wel nuttig dat de ingenieur zelf met de draaibank kan omgaan. Zo een enkele keer wordt er een carnavalsjurk voor *f* 50.000,– of meer gedragen, maar lees ook het boek *Barak 19* van Carolina Maria de Jesu die in Sao Paulo met voddenrapen haar kinderen slechts een schamel bestaan kan aanbieden. Daartussen bestaat natuurlijk wel iets, maar dan nog voornamelijk handeldrijvende middenstand, dus weinig vaklieden.

Niet alleen hierdoor echter is de afwerking van vele producten zo slecht. WC-brillen van hardboard, lekkende gasgeijsers, letterlijk levensgevaarlijke douches, verlichtingen die steeds uitvallen, 'Venetian blinds' die (in dit zonnige land) niet werken en dan niemand die zich hierover klaarblijkelijk opwindt.

De oorzaak ligt óók in de structuur. Gewin op korte termijn, speculatie en feodale verhoudingen gaan hand in hand. 40 pct. per jaar wordt als heel matige interest beschouwd, een min of meer clandestiene Amerikaanse auto brengt *f* 50.000,– of meer op en een flat in Copacabana in 1957 voor *f* 30.000,– gekocht brengt nu *f* 15.000,– aan huur op. Een geweldige inflatie doet blijkbaar niets af aan de grote vermogens, doch banken rijzen op als de paddestoel van een atoomexplosie. En de grote investering, nodig voor de scholing van velen, een investering die pas laat dividend zal afwerpen, wie zal hem verrichten? En wie zal kwaliteitsproducten kopen? Ook de potentiële gebruiker moet voldoende onderlegd zijn om een kwaliteitsproduct van een prul te onderscheiden.

Het valt op dat in de landbouw en veeteelt eenzelfde tendens heerst, althans in de gebieden die ik bezocht: van San Paulo tot de Amazone. Veel van de veeteelt is vleesteelt. Grote dorre gebieden worden begraasd door betrekkelijk weinig koeien die door enige paardrijdende mannen gehoed worden. Het is zelfs voorgekomen dat in het onvruchtbare gebied bij Brasilia iemand een duizend koeien clandestien had uitstaan op land dat aan anderen toebehoorde, anderen echter die zich nauwelijks met dit land bemoeiden. Natuurlijk vindt men er veel plantagecultuur, met koffie als hoofdzaak, maar ook suiker en cacao. Wij bezochten een rubberplantage aan de Amazone en kwamen onder de indruk van de hoeveelheid werk nodig om zelfs maar iets te bereiken, want de wilde rubber ging goed en gaf de 'boom' aan Manaus (1500 km stroomopwaarts bij de Amazone). Maar de gecultiveerde rubber 'wil' niet, ook misschien omdat de Amazonebodem eigenlijk zo onvruchtbaar is. De rijkdom van de Amazone waarmee zo vaak gecoquetteerd wordt, is waarschijnlijk in het geheel niet zo groot, de afstanden spelen trouwens een belangrijke rol.

Er zit m.i. een groot gevaar in de wijze waarop men dit

gebied tracht te ontsluiten. Men legt wegen aan, o.a. is er een weg vanuit Manaus, die 300 km door het oerwoud loopt. Onmiddellijk strijken er overal ontginners neer, die met kappen en branden een stuk grond toegankelijk maken voor cultuur. Deze lintontginning kan echter best het hele ecologische evenwicht, zelfs in dit grote areaal, verstoren en er is weinig nodig om de kleine vruchtbare toplaag weg te spoelen. Het lijkt nu nog allemaal onschuldig, maar in kringen van deskundigen gaf men mij desgevraagd toe, ongerust te zijn, want regels zijn aan het gebruik van het land niet gesteld en, zo al te stellen, slecht te controleren. Dit als intermezzo.

Het is merkwaardig dat de gemiddelde bevolking zelf zo weinig initiatief neemt tot meer intensieve bewerking. Natuurlijk is er grootgrondbezit dat deze intensivering moeilijk maakt, maar als men ziet hoe Japanners in het hartje van het oerwoud peperplantages exploiteren, klimaat noch taal kennende bij aankomst, of aardappelen telen nabij Sao Paulo, terwijl de Braziliaan vaak slechts suikerriet en wat bananen verbouwt op zijn grondje, dan begrijpt men dat alweer de middenklasse ontbreekt. Blijkbaar geeft Japans kunnen lezen en schrijven voldoende voorsprong op de vaak analfabetische Braziliaan om een welvarend bedrijf op te bouwen.

Ook hier zullen bij voldoende opvoeding mogelijkheden genoeg zijn. De gemiddelde Braziliaan (men vergeve mij dit onstatistisch en slordig gedoe) maakt een intelligente en lang niet onhandige indruk. Alleen al dat men mijn benadering tot Portugees spreken zo vaak adequaat beantwoordde was al bewonderenswaardig. Dat deze snelle intelligentie keerzijden heeft, blijkt bij de studenten die soms geheel hierop steunend door hun examens komen. Vaak vindt men trouwens onverwachte gaten in de ontwikkeling, maar daartegenover verrassingen, zoals in Belèm aan de mond van de Pará, waar ik een bloedende hoofdwond opliep. Ik werd naar een nette eerste-hulppost gevoerd, waar een arts mij met enige onverstaanbare kreten iets duidelijk trachtte te maken, dat tenslotte bleek uit de woorden Huygens en Boerhaave te bestaan. Ik weet natuurlijk niet hoe diep zijn kennis ging, doch de indruk die dit maakte was groot. Overigens, jodium was niet aanwezig!

En zo zou ik wel door kunnen gaan. Het ligt niet op mijn weg een analyse te maken van de omstandigheden die dit land hebben gemaakt tot wat het is, nog minder om een prognose te wagen over wat het zal worden. Sociaal en politiek zijn er de grootste problemen, maar alle zijn misschien terug te brengen tot het kernpunt opvoeding en onderwijs.

Velen die ik ontmoette spanden zich wel degelijk in om in hun omgeving mensen te helpen en vooruit te helpen. Maar dit is slechts de bekende druppel op de gloeiende plaat. Men kan zich de indruk niet ontzeggen dat de georganiseerde wil om aan de problemen een eind te maken bij hoog en laag nog pas in wording is. Een karaktertrek die zo bij uitstek inneemt als de vriendelijkheid en welwillendheid, die ik overal aantrof, heeft in dit opzicht misschien een negatief aspect.

Ik hoop zelf op bescheiden wijze door samenwerking van de instituten in Rio en Amsterdam mee te kunnen werken om dit ondanks alle bezwaren zo sympathieke en boeiende land de plaats onder de tropenzon te doen innemen die het waard is.

Bovenstaande beschouwing is voortgekomen uit een op 10-12-1965 voor het Nederlandse SEC-centrum te Amsterdam gehouden voordracht.

INHOUD

Gerard J. M. van het Reve: Romantiek der rode revolutie I 65
Jan Noort: Joegoslavië waarheen? 78
W. F. Wertheim: Devaluatie in Joegoslavië . . 87
Roger van de Velde: Het psychiatrisch onderzoek 95
Sonja Prins: Gedichten 107
L. H. van der Tweel: Brazilië, land van uitersten 115

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER:

Jan Noort, woont in Amsterdam, heeft een boekje over Joegoslavië in voorbereiding.

Prof. Dr. L. H. van der Tweel, hoofd van het Laboratorium voor medische fysica van de Universiteit van Amsterdam.

Roger van de Velde, geboren in 1925 te Boom, bij Antwerpen. Werkte mee aan verschillende Vlaamse en Nederlandse bladen; in de loop van 1966 zal van hem de verhalenbundel *Galgenaas* verschijnen bij Bruna.

VOLGENDE AFLEVERING:

Het maartnummer zal gewijd zijn aan de herdenking van N. A. Donkersloot/Anthonie Donker. Aan deze aflevering zullen meewerken: *Alfred Kossman, A. C. M. Meeuwesse, O. Noordenbos, J. J. Oversteegen, B. Stroman* en anderen. Met beknopte biografische notitie en korte lijst van afzonderlijk gepubliceerd werk, met een portret en een facsimilé van het handschrift.

Bij onze uitgeverij is zo juist verschenen:

Henriëtte Mooy:

GISTEREN LEEFT

De bekende publiciste Henriëtte Mooy heeft, op even aantrekkelijke als scherpzinnige wijze, in dit boek haar persoonlijke herinneringen gepubliceerd aan tal van figuren die, in het Nederlandse kunstleven in het algemeen en voor het merendeel in de literatuur in het bijzonder, een vooraanstaande rol hebben gespeeld.

Deze 'schetsen, brieven, krabbels, aantekeningen' (zoals de ondertitel luidt) zijn namelijk achtereenvolgens gewijd aan Lodewijk van Deyssel, Alphons Diepenbrock, dr. P. C. Boutens, dr. A. H. de Hartog, Hein Boeken, Frans Erens, dr. G. Kalff jr., Dirk Schäfer, Isaac Israëls, prof. dr. B. Faddegon.

Henriëtte Mooy's boek, dat met soms zeldzame foto's en facsimilé's is verlucht, vormt door het persoonlijk karakter ervan en door de grote eruditie die eruit spreekt een welkome bijdrage tot de kennis van het cultureel-artistiek klimaat in de eerste decennia van deze eeuw.

'Gisteren leeft' verschijnt als paperback, met een levendig omslag in twee kleuren. De omvang is 112 pagina's en de prijs *f* 4,90.

Te bestellen bij de boekhandel of bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.,
DRACHTEN